

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२ ॥

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. iv–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, K₇₇ ff. iv–4r (collated only up to 1.16), K₄₁ ff. 204r–206r, K₁₀₇ ff. 206r–209r (collated only up to 1.15), E pp. 580–585; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) ०न्तमनन्त०] Σ, ०न्तमन्त० C₄₅^{ac} • ०पारं] C_ΣK₇MK₄₁K₁₀₇E, ०पारगं K₈₂K₁₀K₃K₇₇ (1b) सुसूक्ष्म०] Σ, शुसूक्ष्म० C₀₂ • ०व्यक्त०] Σ, ०व्य० K₇₇ • ०जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, ०जगत्सुसारं C₀₂, ०जगत्सुरासुरं K₁₀, ०जगत्सुसारम् K₃ (1c) हरी०] Σ, हरीं K₇₇ • ०भिरासमग्रं] Σ, ०भिर्यत्समग्रं M (unmetr.), ०भिरोसमग्रं K₁₀₇ (1d) वृष०] Σ, ०वृषो C₉₄^{ac} (2a) ०स्रिकं] Σ, ०स्रकं K₄₁ • ग्रन्थं] Σ, ग्रंथं K₇₇ (2b) सहस्राध्यायमु०] Σ, सहश्रध्यायमु० C₀₂, सहस्राध्यायरु० E (2c) पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}, पर्वञ्चास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₃M^{ac}K₄₁K₁₀₇E, पूर्व चास्य K₇₇ • शतं पूर्णं] Σ, त C₀₂, शतं पूर्णं K₇₇ (2d) श्रुत्वा] Σ, श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇MK₇₇, भारसंहिता C₀₂, भारतसंहितं K₃, नारदसंहिताम् K₄₁K₁₀₇E

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
 जनमेजयेन यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितम् ॥ १:३ ॥
 जनमेजय उवाच ।
 भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥

4ab = MBh 13.112.9ab

(3a)] em., अतृप्तः पुनः प्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनः प्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, पप्रच्छ पुनरतृप्तो K₇₇, अतृप्ताः पुनः पप्रच्छ K₄₁, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₁₀₇, अतृप्ताः पुनः पप्रच्छ E (3b) वैशम्पायनं] Σ, वेसम्पायनं C₀₂ (3c)] C₉₄C₄₅K₇K₃K₄₁K₁₀₇E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄^{ac} जनमेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जनमेजयेन यत्पूर्वं M, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₇₇ (3d) तच्छृणु त्वमं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇MK₄₁K₁₀₇E, तच्छृणु त्वमं C₀₂, --- K₁₀, तच्छृणु त्वमं K₃, तच्छृणु त्वमं K₇₇ • तन्द्रितम्] C₉₄C₄₅K₇K₃MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, तन्द्रितः C₀₂K₈₂, --- K₁₀ (4) जनमेजय] Σ, जनमेजय C₀₂ (4a) भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, भगवान्सं C₀₂, भगव सं K₃, भगवं सं M • धर्मज्ञं] Σ, धर्मज्ञं K₈₂, धर्मज्ञः K₃ (4b) विशारद] C₉₄K₁₀K₇K₃K₄₁, विशारदः C₄₅C₀₂K₈₂K₇₇K₁₀₇E, विशारदम् M (4c) अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, अस्ति धर्मः C₄₅, अस्ति धर्मं C₀₂MK₇₇, अधर्म K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃MK₇₇K₄₁K₁₀₇E, परो गुह्यं C₄₅, परं गुह्यं C₀₂K₈₂, परगुह्यं K₇ (4d) तारणम्] Σ, तारणा K₇₇ (5a) द्वैपायनं] Σ, द्वैपायनं C₀₂, वैसांपायनं K₇₇ • मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇, मुखोद्गीर्णं C₀₂K₇₇, मुद्गीर्णं K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखं गीर्णं M^{pc}, मुखोद्गीर्णं E (5b) धर्मं वा यद्विं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, धर्मं यद्विं C₄₅, धर्मवत्यद्विं C₀₂K₇₇, धर्मं वा यद्विं K₃, धर्मवाक्यं द्विं M • उत्तमं] Σ, उत्तमः C₀₂, उत्तमः M (5c) हि मे तृप्तिं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, हि मे तृप्तिं K₃K₇₇, प्रसादेन M (5d) यत्नात्तपोधनं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁K₁₀₇E, यत्नात्तपोधनः C₀₂, यत्ना तपोधनः K₃, यत्नन्तपोधन M, यत्नात्तपोधनं K₇₇

प्रथमो ऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥

❖

⑥ वैशम्पायन उवाच] Σ , om. M^{ac} , वै ॥ वैशम्पायन K_{107} ⑥a राजन्न०]
 Σ , राजन० K_3 , राजन० M • ०हितो] Σ , ०हितं K_{41} ⑥b ०ख्यानमनुत्तमम्]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$, ०ख्यानमुत्तमम् C_{45} , ०ख्यानमुत्तमम् C_{02} , ०धर्मव्याख्यानमुत्तमं
 K_3 (hypermetr.), ०ख---मनुत्तमं K_{77}^o , ०ख्यानमनुत्तमः K_{41} , ०ख्यानमुत्तमः K_{107}
⑥c ०प्राप्तं] Σ , ०प्राप्त C_{02} ⑥d ०धर्म] Σ , ०र्म C_{02} , ०धर्म K_{77}^o • शृणोतु] Σ ,
शृणोत C_{02} • मे] Σ , मै C_{45} ⑦a ०कर्तारं] Σ , ०कर्त्तन्तं K_{10} ⑦b ०व्रत०] Σ ,
०प्रत० M • ०यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}MK_{77}^oK_{41}K_{107}E$, ०यन C_{02} , ०यणः K_{82} , ०यनं K_7 ,
०यणं K_3 ⑦c ०चारं] Σ , ०चार K_{77}^o ⑦d ०परम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7MK_{41}K_{107}$
 E , ०न्वितम् $C_{02}K_3K_{77}^o$, ०परं K_{10} ⑧a ०र्थप्रश्नैकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०र्थप्रश्नैकं C_{94}
 K_3 , ०र्थप्रश्नैकम् $C_{02}K_{41}K_{107}E$, ०र्थप्रश्नैकं M , ०थप्रश्नैकं K_{77}^o ⑧b प्रभ०] Σ , प्रभु०
 C_{02} , प्राभ० K_7 ⑧c ०धरो] Σ , ०रो C_{94} , ०धरा K_{10} ⑧d ०न्वितः] $C_{94}C_{45}$
 $K_{82}K_{10}K_7K_{77}^oK_{41}K_{107}E$, ०न्वितं $C_{02}K_3M$ ⑨a कथं] Σ , कथ K_{77}^o • ज्ञेया] $C_{94}K_{82}$
 $K_{10}K_7MK_{77}^oK_{41}K_{107}$, ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_3 , भूयो E ⑨b ०वर्ण०] Σ , ०वर्णा० E
• ०वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3MK_{41}K_{107}E$, ०वर्जितं C_{02} , ०वर्जिताः K_7 , ---ता K_{77}^o
⑨c ०व्यञ्जन०] Σ , ०व्यञ्जन० E ⑨cd ०मुक्तमक्ष०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_{107}E$,
०मुक्त अक्ष० $C_{45}K_{77}^o$, ०मुक्तं अख० K_3 , ०मुक्तं अक्ष० M , ०म्मुक्तमक्ष० K_{41} ⑨d
किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_7K_{77}^oK_{41}K_{107}E$, किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_3M$

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनुचार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।

निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमतः परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।

स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।

एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

✧

11b cf. KūrmP 2.23.74 : अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

✧

(10a) अनुचार्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}MK_{41}K_{107}E$, अनुचार्यं $C_{02}K_7K_3$, अन्त्रचायं K_{77}^o (10ab) ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_3MK_{41}K_{107}E$, ०विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C_{02} , ०सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} , ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलं K_{77}^o (10c) ०गं] Σ , ०ग K_{77}^o (10c) ०क्षरं किमतः परम्] $C_{45}M$, ०क्षरं किमु तत्परम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, ०क्षरं किमतत्परं $C_{02}K_3K_{107}$, ०क्षर किमतः परं K_{77}^o , ०क्षराङ्कमतत्परं K_{41} (11) ०राग उवाच] Σ , ०रागोवाच K_3 (11a) देहे क्षं] $C_{94}C_{02}K_7$, देहात्क्षं C_{45} , देहक्षं $K_{82}K_{10}K_3MK_{77}K_{41}K_{107}E$ • याते] Σ , यान्ते K_3 (11b) ०जलाग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7MK_{41}K_{107}E$, ०जलाग्निशिवादिभिः C_{02} , ०जलाग्निं शि॒दिभिः K_3 , ०जालादिशिवादिभिः K_{77}^o (11c) ०दूतैः] Σ , ०दूते $C_{02}K_3$ • कथं] Σ , कथ K_{77}^o • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3$, नीत्वा C_{02} , नीतः M , नीते K_{77}^o , नीता $K_{41}K_{107}E$ (11d) निरालम्बो] Σ , निरोलया K_{41} , निरौरैन्वो K_{107} • निरञ्जनः] Σ , निरञ्जन C_{02} , निरञ्जं K_{77}^o (12a) ०पाशैः] Σ , ०पाशे C_{02} , ०पाशै K_3 • बद्धो] Σ , बद्धो C_{45} , बद्ध K_3 (12b) निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$ $K_{41}K_{107}E$, निर्देहः स C_{02} , निर्देहस्य K_3 , निर्देहन्म M^{ac} , निर्देहश्च K_{77}^o • व्रजेत्] Σ , भवेत् K_{10} (12c) स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{41}K_{107}E$, स्वर्गं $C_{02}K_3M$, स्वागं K_{77}^o • स] Σ , सं $K_{10}M$ • याति] $K_{82}K_{10}K_7K_3MK_{77}K_{41}K_{107}$, यान्ति $C_{\Sigma}E$ (12d) निर्देहो] Σ , निर्देहो K_{77}^o (12e) एतन्मे संशयं] $C_{\Sigma}K_7MK_{41}K_{107}E$, एतन्मे संशये K_{82} , एतन्मे संशयो $K_{10}K_3$, एवं विस्मयसंसय K_{77}^o (12f) ०तुमिच्छामि] Σ , ०तुमि C_{45}

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठोऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥
 कर्महेतु शरीरस्य उत्पत्ति निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥

(13) अनर्थयज्ञ उवाच] Σ , om. K_{82}^{ac} (13a)] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}K_{107}$, अतिशंस-
 यकष्टन्ते C_{94} , अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3 , अतिसंसयकष्टञ्च
 K_{77}^o , अतिसंसयकष्टन्ते पा K_{41} (13b) द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7MK_{41}K_{107}$
 E , च द्विजोत्तमः $C_{02}K_{77}^o$, द्विजसत्तमः K_3 (13c) ०ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०ज्ञेय
 $C_{02}K_{10}K_3MK_{77}^oK_{41}K_{107}E$ • मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7MK_{77}^oK_{41}K_{107}E$, मनुष्यैश्च C_{45} ,
 मणुक्षेस्तु C_{02} , मनुष्यैस्तु K_3 (14a) कर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3MK_{77}^o$, अनर्थयज्ञ
 उवाच ॥ कर्म० $C_{02}K_{41}K_{107}E$ • ०हेतु] Σ , ०हेतुः C_{45} , ०हेतु C_{02} • शरीरस्य] Σ ,
 शरीरस्यं C_{02} , स---स्य K_{77}^o (14b) उत्पत्ति नि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{77}^oK_{41}K_{107}$
 E , उत्पत्तिनि० $C_{02}K_3$, उत्पत्तिनि० M • च यत्] Σ , च यः K_{10} , यत् K_3 (14c)
 सुकृतं] Σ , सुकृतकृतन् C_{02} , सुकृत K_3 • चैव] Σ , वापि $K_3K_{77}^o$ (14d) पाश०] Σ ,
 पासा० K_{77}^o • ०हृतम्] Σ , ०हृतः C_{02} (15a) तेनैव] Σ , तेनेव $C_{02}K_3$ • सह संयाति]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{107}E$, सह सा यान्ति $C_{02}K_3$, सह सा याति M , सह संयान्ति K_{77}^o ,
 सहं स याति K_{41} (15b) नरकं स्वर्ग०] Σ , नरकदुर्ग० K_{77}^o • वा] $C_{\Sigma}K_{10}K_7M$
 $K_{41}K_{107}E$, च $K_{82}K_3K_{77}^o$ (15c) सुख०] Σ , सुखं M • ०दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$,
 ०दुःख $C_{02}K_{10}K_{77}^oK_{41}K_{107}E$ (15d) भोक्तव्यं] Σ , भोक्तव्य K_{77}^o • ०सम्भवम्] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$, ०सम्भवः $C_{02}K_{41}K_{107}E$, ०संभावात् K_{77}^o (16a) हेतुनानेन] Σ ,
 हेतुना तेन K_{77}^o , हेतुनाने K_{107}^{ac} • ०न्द्र] Σ , ०न्द्रः K_{10} (16b) देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$
 E , देहे C_{02} , देह $K_{10}MK_{77}^oK_{41}$, देहं K_{107} • नृणाम्] Σ , नृणा $C_{45}C_{02}$ (16c)] em.,
 यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्त्वाह C_{02} , यं कालपाशमित्याहु K_{10}
 $K_7K_{41}E$, कालपाषेति पस्त्वेह M , यां कालपासमित्याहु K_{77}^o (16d) ०व्रत] C_{94}
 $K_{82}K_{10}K_7MK_{41}E$, ०व्रतः $C_{45}C_{02}K_{77}^o$

द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ।
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ॥ १:२२ ॥
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ।
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ॥ १:२३ ॥
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ।
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२४ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२५ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२६ ॥

(22a)] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M , द्विगुणः कलिसंख्यातो K_{41} , द्विगुणा कलिसंख्यातो E (22b)] Σ , द्वापरः युगः संज्ञिकम् M , द्वापरे युग संज्ञितः E
 (22c) त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}E$, त्रेता $C_{02}M$, त्रेता K_7 • त्रिगुणा] Σ , तृगुणो M •
 ज्ञेया] Σ , ज्ञेयः M (22d) •युगः] Σ , •युग E (23b) ह्ये०] Σ , हे० K_7 •
 •सप्ततिः] Σ , •सप्तति M (23c) चैकस्य] Σ , om. $K_{82}M^{ac}$ (23d) •क्तं] Σ ,
 •क्त M (24a) कल्पो] C_{45} , कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_7MK_{41}E$ • मन्वन्त०] Σ , न्वन्त०
 M^{ac} , मन्वन्त० M^{pc} (24b) •दश] Σ , •दश C_{45} • संख्यया] Σ , संक्षया M (24d)
 •आहः] Σ , •आह C_{94} • परिकल्पितम्] $C_{94}K_7$, करिकल्पितम् C_{45} , परिकल्पितः
 $C_{02}K_{10}MK_{41}E$, परिकीर्तिताः K_{82} (24f) •दर्शिभिः] Σ , •दर्शिभि M (25a)
 •गमे] Σ , •गम K_{41} • प्रलीयन्ते] Σ , प्रलीयते C_{45} (25b) सर्वं च०] Σ , सर्वश्च०
 M (25c) अहागमे] $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, अहाग--- K_{10} , अहरागमे M (unmetr.), अहागम
 K_{41} , अहागमे E (25d) •पद्यन्ते] Σ , •पद्यन्ति M (26a) •र्ध०] Σ , •र्ध K_{10} ,
 •ध० K_{41} (26cd) •वाहुर्भृ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_{41}E$, •वाहु भृ० $C_{02}K_{10}M$ (26d)
 •महर्षयः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{41}E$, •महयः K_{82} , •महर्षयः K_7 , •महर्षिभिः M

यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमित्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२७ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२८ ॥
 चतुर्दश परार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:२९ ॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३० ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३१ ॥

✧

28ab ≈ UMS 12.34cd : कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 28 ≈ KürmP 1.11.32 :
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 29d =
 MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d

✧

(27a) °आर्क°] Σ, °आर्का° M^{ac} • °तारेन्दु] Σ, °तारैन्दु M (27b) भ्रमतो]
 Σ, भुमनो K₄₁ • दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₄₁E, दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते त्विहः
 C₀₂, दृश्यते त्विहः M (27c) भ्रमित्वैव] corr., भ्रमत्वैव C₉₄K₈₂K₇E, भ्रमत्वेव
 C₄₅K₁₀M, भ्रमत्वेह C₀₂, भ्रमत्यैव K₄₁ (27d) °श्रमं] C_ΣK₈₂K₇K₄₁E, °श्रमो K₈₂^{ac},
 °श्रामन् K₁₀, °श्रामो M • विद्महे] Σ, विग्रहे C₄₅, विद्यते M (28b) कालः] Σ,
 काल E (28c) कालस्य] Σ, कालःस्य M^{ac} • वशगाः] Σ, वशगा E (28d)
 कालवशकृ°] Σ, कालो वशकृ° M (29b) देवराजा] Σ, देवराज ME • °त्तम] Σ,
 °त्तमः M (30a) कालो] C₉₄C₄₅K₈₂, काल C₀₂K₁₀K₇MK₄₁E (30b) ब्रह्मा विष्णुः
 परः] C₄₅, ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₇MK₄₁, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E
 (unmetr.) (31a) श्रुतं वै] Σ, श्रुतो वः M • °चक्रं तु] Σ, °चक्रस्य C₀₂, °चक्रत्तु
 M (31b) विनिःसृतम्] corr., विनिसृतम् C_ΣK₈₂K₁₀K₇MK₄₁E (unmetr.) (31c)
 परार्धं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₄₁E, परार्द्धं च C₉₄, पराधञ्च M^{ac}, परार्धञ्चे M^{pc} • परं
 चैव] Σ, पराञ्चैव MK₄₁ (31d) वः] Σ, नः M^{pc}, यः E • °दीपितम्] Σ, °दीयतां
 M

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३२ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कु पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३३ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३४ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३५ ॥

33ab = BrahmanḍaP 3.2.101

33ab After these two pādas, K₄₁ inserts this: वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरो नन्तमेव च 33cd
 E omits 34cd-35 and then inserts this: वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च

(32) अनर्थयज्ञ उवाच] Σ, om. K₈₂^{ac} (32b) सहस्रं] Σ, साहस्रं M • ०युतं]
 Σ, ०तन् K₁₀ (32c) प्र०] Σ, प० K₄₁ (32cd) कोटिम०] Σ, कोटिर० K₇ (32d)
 ०र्बुदं] Σ, ०बुदं K₇ (33a) निखर्वं च] Σ, निखर्वं तु K₁₀, निसर्वञ्च M (33b) शङ्कु]
 Σ, शंख E • पद्मं] Σ, पद्म M (33c) समुद्रो] Σ, समुद्र० M • मध्यमन्तं च]
 C_ΣK₈₂^{ac}MK₄₁, मध्यमान्तं च K₈₂^{pc}, मध्यमन्तञ्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇ (33d)]
 Σ, परार्द्धपरद्वेगुणाम् M (34a) सर्वे] Σ, सर्व K₄₁ (34b) परार्धं] K₇, परार्ध_l
 C₉₄, परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀MK₄₁ • यावदेव] Σ, दशदव K₄₁ (34c) परार्ध०] Σ,
 परार्ध K₇ (34d) ०संख्या] Σ, ०सख्या M (35ab)] C_ΣK₁₀K₇^{pc}K₄₁E, परात्परतरं
 नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₇^{ac}, परात्परतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M (35c)
 ०वेद०] C₉₄E, ०वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇K₄₁, ०वेदा K₈₂, ०वेदैः M (35d) ०ख्याता]
 C₉₄C₄₅K₈₂, ०ख्यातं C₀₂K₁₀K₇MK₄₁E • ०त्तम] Σ, ०तम M

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।

ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित् ।

कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३६ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।

देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३७ ॥

पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।

ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३८ ॥

शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।

दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:३९ ॥

38cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

(36a) ब्रह्माण्डं] Σ , ब्रह्माण्ड C_{02} (36b)] conj., प्रमाणं चापितं क्वचित् $C_{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}K_{41}E$, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K_7 , प्रमाणञ्चापितां कति M (36c) ०र्ध्वेषु] em.,
 ०र्ध्वेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7MK_{41}E$ (36d) सूर्यस्त०] Σ , र्यो M^{ac} , शूर्यो M^{pc} • महीम्]
 $C_{45}C_{02}K_{82}MK_{41}$, महीम्] C_{94} , मही $K_{10}K_7E$ (37a) ब्रह्मा०] Σ , ब्रह्म० M • प्रसं-
 ख्यातुं] Σ , प्रसंसा तु K_{10} , च संख्यातुं E (37b) शक्यं क०] $K_{82}K_{10}K_{41}E$, शक्या
 क० $C_{\Sigma}K_7$, सक्याङ्क० M , ह्यक्यं क० K_{41}^{ac} (37c) देवास्ते] Σ , देवतापि M (37d)
 मानुषाणां च] Σ , मानुषान्श्च M^{ac} , मानुषानाञ्च M^{pc} (38c) यत्पुराख्यातो] $C_{\Sigma}K_{82}$
 $K_{10}K_7$, यत्पुराख्यातं M , यत्प्रयात्परायाख्यातो K_{41} , यत्प्रमाख्यातो E (39a) शि-
 वाण्डा०] Σ , शिवाण्ड० M^{ac} , शिवाण्डे० M^{pc} (39b)] conj., सर्वेषामिव भूरिताः
 $C_{94}C_{45}K_7$, सर्वेषामेव भूरिताः C_{02} , सर्वेषामिव भूरिता K_{82} , सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10} ,
 सर्षपा इव भाविता M , सर्वेषामेव भूरिनाः K_{41} , सर्वेषामेव भूरिमां E (39c) दिशा०]
 Σ , शिवा० K_{10} (39d) ब्रह्माण्डे] Σ , ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] Σ , य च कीर्तितम्
 C_{45} , कीर्त्तिता शृणु M

प्रथमो ऽध्यायः

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसभा ।

प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४० ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।

दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।

आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥ १:४१ ॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।

संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥ १:४२ ॥

(40a) सहासहः] K₇, साहासह C_ΣK₈₂K₁₀MK₄₁E • सहः सद्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सहः सज्ञा C₄₅, सहो सद्यः M, सहः सज्ञो K₄₁E (40b) विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, विसह C₀₂M, विसहः K₄₁ • ऽसभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सभाः C₄₅, सहा M, सता K₄₁E (40c) प्रसहो] Σ, प्रसहेः E • प्रसहः] Σ, प्रसहवः C₀₂, सप्रहः E • सानुः] C_ΣK₈₂K₁₀K₄₁, सानु K₇ME (40d) पूर्वतो] Σ, पर्वतो E (41a) भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M, भास--- C₀₂, भासतो K₄₁, भासतो E • भानुः] Σ, भानु C₄₅M (41b) द्युतिमो] C_ΣK₈₂K₁₀M, द्युतिनो K₇K₄₁E (41c)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₄₁, दीप्ततेजाश्च तेजश्च C₄₅, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजाश्च तेजाश्च E (41d) तेजा तेजवहो] Σ, तेजतेजयह M (41e) आग्नेये] C_ΣK₈₂K₁₀E, आग्नेय K₇K₄₁, आग्नेर्ये M • त्वेतदा०] Σ, त्वेचमा M (41f) शृण्वथ] Σ, शृणुथ M • द्विज] Σ, द्विजः K₁₀ (42a) यमो] Σ, यमा K₄₁ (42b) संयमो] Σ, संयम M, संयमा K₄₁ • यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀K₄₁, यमनो C₀₂K₇, यमुना K₈₂, यमतो M, यमुना० E • यमः] Σ, यन M, यामः K₄₁ (unmetr.) (42c)] K₈₂, संयमो यमनोयानो C₉₄C₀₂E, संयमो यमुनोयानो C₄₅K₁₀, संयमा यमनो यामो K₇, यमियुग्मा यनो यानः M, संयमा यमनो यानो K₄₁ (42d)] K₁₀, यनियुग्मा नयो यनः C₉₄C₀₂K₈₂, यनियुग्मा नयो नयः C₄₅K₄₁, यनियुग्मा नयो यमः K₇, दशमा याम्यमाश्रता M, यनियुग्मा नयो नय E

वृषसारसंग्रहे

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥ १:४३ ॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४४ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १:४५ ॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४६ ॥

(43a) नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M , नगनो नदो $K_{41}E$ (43b)] $K_{10}M^{ac}K_{41}$, नगरोगननन्दनः $C_{94}K_7$, नगरोनगननन्दनः C_{45} , नगरोननन्दनः C_{02} , नगरोगननन्दनः K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pe} , नगरोन्नगननन्दनः E (43c) नगर्भो] Σ , नृगभो K_{10} , नगर्भ M • गहनो गुह्यो] Σ , गुहनो गुह्य M , गहनो गुह्ये E (43d) गूढजो] Σ , गुडजो M • तत्परः] Σ , तत्परम् M (44a) वारुणेन] Σ , वारुणे च E (44b) शृणु] $K_{10}M$, शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, शृङ्गे C_{02} , मृद्धे (पास) (cancelled) K_{41} , मृद्धे E (44c) बभ्रः सेतुर्भ०] corr., बभ्रं सेतुर्भ० $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भ० C_{02} , बभ्रः सेतु भ० K_{82} , बभ्रं सेतुर्भ० K_{10} , बभ्र सेतुर्भ० K_7 , बभ्रू सेतु भ० M , बभ्रून्सेतुर्भ० K_{41} , बभ्रून्सेतुर्भ० E (44d) प्रभवोद्भव०] Σ , प्रभवोभव० M • ०भाजनः] Σ , ०भाजन E (44e) भरणो] $C_{45}K_7$, भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}K_{41}E$, भरणा K_{10} , भरणः M (44f) दशैते] Σ , दशेते K_7 , दशैता M • ०लयाः] Σ , ०लया ME (45a) नृगर्भो] Σ , नृगभा M • ०गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7K_{41}$, ०गर्भाश्च $C_{02}K_{82}$ ME (45b) देवगर्भो] Σ , देवगर्भ M (45c) ०गर्भश्च] $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$, ०गर्भाश्च K_{82} , ०गर्भोश्च M , ०शभश्च K_{41} (45d) वृषाङ्को] Σ , वृषाङ्गो M • वृषभ०] Σ , वृषभ० C_{02} (46a)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, वृषञ्जवृषनन्दश्च M , ज्ञानवाञ्च तथा सम्य K_{41} , ज्ञानवाञ्च तथा सत्य० E (46b)] Σ , वृषनन्दनः K_{82} , दशनायक वायवे M (46cd)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}E$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः $C_{02}K_{10}$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K_7 , कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M

प्रथमो ऽध्यायः

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥ १:४७ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:४८ ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:४९ ॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५० ॥

(47a) सुलभः] Σ , सुरभः $K_{41}E$ • सुमनः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, सुमनाः K_7 , सुमनो M ,
सुमन K_{41} • सौम्यः] Σ , सोम्य M (47c) सतः सत्य] corr., सत सत्य $C_{\Sigma}K_7K_{41}$,
सत्यसत्य K_{82} , सुत सत्य K_{10} , सुतः सत्य M , सत सत्या $^{\circ}$ E • लयः] Σ , लयं K_7
(47cd) शम्भुर्द $^{\circ}$] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{41}E$, शम्भु द $^{\circ}$ $C_{02}K_{82}K_7$, शम्भुं द $^{\circ}$ M (47d)
•नायकमु $^{\circ}$] Σ , •नायक उ $^{\circ}$ E (48a) वज्र] Σ , व्रजः M (48b) •वर्षणः]
 $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}M$, •र्षणम् K_7 , •दर्पणः K_{41} , •दर्य्य च E (48c)] Σ , इलिनो
वलिनो ब्रह्मः M (48d) दशे $^{\circ}$] $C_{94}K_{82}K_7K_{41}E$, दशै $^{\circ}$ $C_{45}C_{02}K_{10}$, दिशै $^{\circ}$ M •
नायकाः] Σ , नायका M (49a)] Σ , अपरः विमला मोहा M (49b) निर्मलो म $^{\circ}$]
em., निमलो म $^{\circ}$ C_{94} , निर्मलोन्म $^{\circ}$ $C_{45}K_7K_{41}$, निर्मलोत्म $^{\circ}$ $C_{02}E$, निमलोर्म $^{\circ}$ K_{82}
 K_{10} , निर्मलोन्म $^{\circ}$ M (49c) अक्षयश्चाव्ययो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{41}$, अक्षयाश्चाव्ययो
 C_{02} , अक्षयश्चाव्ययं M , अक्षयश्चाव्ययो E (49cd) विष्णुर्व $^{\circ}$] $C_{94}C_{45}K_7K_{41}E$, विष्णु
व $^{\circ}$ $C_{02}K_{82}M$, विष्णुर्व K_{10} (49d) मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_7K_{41}$, मध्यमो दश C_{02}
 K_{82} , वरवर्षणः K_{10} , मध्यमो दशः M , मध्यमे दशः E (50a) सर्वेषां] Σ , सर्वेषा K_7
• दशमीशानां] Σ , दशरीशानां E (50b) परिवार $^{\circ}$] Σ , परि $^{\circ}$ C_{45} , परिवारं K_{82}
(50d) सहस्रैः] Σ , सहस्रै M • •वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^pcK_{82}K_{10}K_7K_{41}$, •वारिता
 C_{02}^{ac} , •वारितः M , •वारिताः E

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥ १:५१ ॥
 एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५२ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५३ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५४ ॥

(51ab) एकैकम०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7K_{41}E$, एकैकं म० $C_{02}K_{82}M$ (51b) परिवारितम्] Σ , परिवारितः M , परिवारितमाः E (51c) अयुतं] E , अयुतैः $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ K_{41} , अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः] Σ , प्रयुतै वृन्दैः K_7 , प्रयुतैर्भृत्य M (51d)] corr., प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02} , प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10} , प्रयुतः नियुतैः वृतः M , प्रयुते नियुतैर्वृतः K_{41} , प्रयुतं नियुतैर्वृतः E (52a) परीवारो] Σ , परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) (52b) नियुतः] Σ , नियुत C_{02} • च] Σ , चः K_7^{ac} (52c)] $C_{94}C_{02}K_{41}E$, कोटिभि दशकोट्येन C_{45} , कोटिभिर्दशकोट्येन $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10} , कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M (52d)] $C_{45}K_{82}E$, एकैकः परिवारितः C_{94} , एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7$, एकैकपरिवाराणां M , एकैकः परिवारितं K_{41} (53a)] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{41}E$, दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$, दशकोट्येषु एकैकं M (53b)] $C_{\Sigma}K_{10}$, वृन्दवृन्दवृत्तैर्वृतं K_{82} , वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_7 , वृन्दवृन्देषु एकैकं M , वृन्दवृन्दवृत्तैर्वृतं K_{41} , वृन्दवृन्दं वृत्तैर्वृतः E (53c) वृन्दवर्गेषु] Σ , वृन्दवर्गभिः तै वृतम् M (53d)] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, खर्वभिः परिवारितम् K_7 , खर्वभिः परिवाराणि M , खर्वभिः परिवारितं K_{41} , खर्वभिः परिवारितः E (54a)] Σ , खर्ववर्गेव एकैकम् M (54b)] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{41}$, दशखर्वगणै वृतम् C_{45} , दशखर्वगणे वृतं K_7 , दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M , दशखर्वगणैर्वृतः E (54c) ०खर्वेषु] Σ , ०गर्वेषु K_7 (54d) परिवारितम्] Σ , परिवारितं K_{41} , परिवारितः E

शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५७ ॥
 [प्रमाणम्]
 प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:५८ ॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:५९ ॥

(55a) पृथगेकैकं] em., पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇MK₄₁E, पृथगेनैव C₄₅ (55b)
 ०वारितम्] K₈₂^{pc}M, ०वारितः C_ΣK₁₀K₇K₄₁E, ०तं K₈₂^{ac} (55d) समुद्रैः] Σ, समु-
 दैः C₉₄, दमुदैः C₄₅ • ०वारितम्] Σ, ०वारितः E (56a) तथै०] Σ, तथे० C₀₂
 (56b)] C_ΣK₈₂MK₄₁, मध्यसंख्यैस्तु तै वृतम् K₁₀, मध्यसंख्यैस्तु तेर्वृतं K₇, मध्ये
 शङ्खायुतैर्वृतः E (56c) मध्यसंख्येषु] Σ, मध्यसांख्यो च M, मध्ये शंखेषु E (56cd)
 एकैकमनन्तैः] Σ, एकैकं मनतैः K₇, एकैकं अनन्तै M (56d) ०वारितम्] Σ, ०वा-
 रितः E (57b)] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₄₁, परार्ध---रितम् C₀₂, परार्धै परिवारितम् ।
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धैः परिवारितः E (57d) ०वारितम्] Σ,
 ०वारिवारितं K₁₀, ०वारितः E (57e) कथितो] Σ, कथितो K₁₀, कथिता E (57f)
 शक्यं] Σ, शक्य C₀₂, संख्यां शक्यं K₄₁ • सांख्यमु०] C₉₄C₀₂K₁₀M, सांख्यमु० C₄₅,
 स्यख्यमु० K₈₂, संख्यमु K₇, संख्यामु० K₄₁E (58a) प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₇MK₄₁E,
 प्रणामं C₉₄C₄₅, प्रमाण K₁₀ (58b) संक्षेपाद्ब्रुवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₄₁E, संक्षेपाद्ब-
 दतो C₄₅, संख्येपाद्ब्रुवतो K₇, संक्षेप ब्रुवतो M (59a) कोटिकोटि०] Σ, कोटीकोटि०
 M (59b) योज०] Σ, याज० K₄₁ (59c) च परीमाणं] Σ, च परिमाणं C₄₅
 (unmetr.), परिमाणञ्च M (59d) ब्रह्मणा] Σ, --- C₀₂ • ०कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀
 K₇K₄₁E, ०कीर्तिताः C₀₂, ०कीर्तितः K₈₂M

सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
 विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६० ॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
 ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥
 [पुराणम्]
 पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६२ ॥
 वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६३ ॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६४ ॥

60cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व०, and the folios that may have contained verses 1.60d–2.22 are missing.

(60a) ०स्राणि] Σ , ०स्राणि K₄₁ (60c)] conj., विंशकोटिषु गुल्मेषु C₅K₈₂K₁₀K₇
 K₄₁E, विंशकोटि विना गुल्मे M (60d) ऊर्ध्वतस्त०] C₅K₈₂K₇E, ऊर्ध्व --- K₁₀,
 ऊर्ध्वतो त० M, उद्धतस्त० K₄₁ • रविः] Σ , रवि E (61a)] Σ , प्रणामं नाम संख्या
 च C₄₅, प्रमाणेनाणञ्चम संख्यात च K₄₁ (61b) कीर्तितानि] Σ , कीर्तियानानि
 K₄₁ (61c) ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂, ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇MK₄₁, {ब्रह्माण्डाश्चा० C₀₂,
 ब्रह्माण्डाश्चा E • ०मेयाणां] C₉₄K₈₂MK₄₁E, ०मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ (61d) ०कीर्ति-
 तम्] Σ , ०कीर्तिताः C₀₂, ०कीर्तितः M (62b) ०सत्तम] Σ , ---मः C₀₂ (62c)
 पूर्ण] C₉₄C₀₂K₈₂K₄₁E, पूर्वे C₄₅, पूर्ण K₇, पूर्व M (62d) मातरिश्वा] Σ , मातरिश्च
 M • ०तथम्] Σ , ०तथा C₀₂M (63a) संक्षिप्य] Σ , संक्षिप्यः M (63b) प्राप्तं
 चोशनसं] C₄₅K₈₂K₇, प्राप्तं चौसनसं C₉₄K₄₁, प्राप्तं औसनसं C₀₂, प्राप्ताश्चोशनसम
 M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E (63c) संक्षिप्य] Σ , संक्षिप्यः M (63d)] Σ ,
 प्राप्तधञ्च बृहस्पति M (64b) सूर्य] C₀₂E, सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇K₄₁, सूर्य C₄₅M • त्रिं-
 शत्स०] Σ , त्रिंशस० C₀₂M (64c) ०विंशत्सहस्राणि] corr., ०विंशहस्राणि C₉₄,
 ०विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇MK₄₁, ०विंशत्सहस्राणि E (64d) मृत्युं प्राह] Σ ,
 मृत्यु प्राहः M

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६५ ॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६६ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६७ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:६८ ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:६९ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७० ॥

(65a) °विंशत्°] E, °विंश° C_ΣK₈₂K₇MK₄₁ (65b) कीर्तितम्] E, कीर्तितः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇^{Pc}M, कीर्तिताः C₀₂, कीर्त्तित K₇^{ac}, कीर्तितः K₄₁ (65c) इन्द्रे°] Σ,
 इन्द्रे° K₄₁ (65c) वसिष्ठाय] Σ, विशिष्ठाय C₄₅, वहिष्ठाय K₇ (65d) विंशत्श्लो°]
 corr., विंशत्श्लो° C₉₄C₀₂K₈₂K₇K₄₁E, विशत्श्लो° C₄₅, त्रिंशत्श्लो° M (66a)] Σ, आ-
 ष्टादशसहस्राणि K₇, वसिष्ठेदशसहस्रं M (66c) सारस्वतस्त्रि°] em., सारस्वता
 त्रि° C₉₄C₀₂K₈₂K₇K₄₁E, सारस्वतास्त्रि° C₄₅, सारस्वत तृ° M • °धामाय] Σ, om.
 K₈₂ (66d) सहस्रदश] Σ, सहस्रादश M (67b) भर°] Σ, भार° C₀₂, सन°
 M (67d) अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₄₁, अभाषत C₀₂, अभाषतः K₇E, मभासतः
 M (68b) अन्तरी°] Σ, अन्तरि° M (68c) त्रय्यारुणिं] corr., त्र्यैयारुणि C₉₄
 C₄₅K₈₂MK₄₁, त्रैयारुणि C₀₂E, त्र्यैयारूपिनि K₇ (68d) अभाषत] C₉₄C₀₂K₇K₄₁,
 अभाषतः C₄₅, स्वभावत K₈₂, मभासतः M, ह्यभाषत E (69a) त्रय्यारुणि°] corr.,
 त्र्यैयारुणि° C_ΣK₇K₄₁, त्रैयारुणि° K₈₂E, त्र्यैर्यारुणि° M • विप्रेन्द्रो] Σ, विप्रेन्द्र C₀₂
 M (69b) धनंजय°] Σ, धन° K₈₂^{ac} • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇K₄₁, °भाषतः C₄₅
 ME (70b) °मुनिः] Σ, °मुनि M (70c) कृतंजयाद्वि°] C₉₄K₈₂K₄₁E, कृतंजया
 द्वि° C₄₅C₀₂K₇, धनञ्जय द्वि° M • °श्रेष्ठ] Σ, °श्रेष्ठो E (70d) ऋणंजय°] Σ,
 ऋणंजाय° C₄₅ • °महात्मने] Σ, °मभासतः M

ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय तु ॥ १:७१ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणविन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७२ ॥
 तृणविन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥ १:७३ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७४ ॥
 रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७५ ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

✧

75ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab : मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

✧

(71a) प्राप्तो] Σ , प्राप्तः M, प्राप्तौ E (71b) महर्षिणे] Σ , महर्षिणः M (71c) गौतमाच्च] $C_{\Sigma}K_{82}E$, गौतमाश्च K_7K_{41} , गौतमेन M (71cd) भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय C_{45} , भरद्वाज तस्मा हर्षद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय K_{41} , भरद्वाजस्तस्माद्दम्यादमाय E (72a) राजश्रवास्त०] em., राजश्रव त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}E$, राजश्रवे त० K_7 , राजर्षव त० M (72ab) प्राप्तः सोम०] Σ , प्राप्त साम० K_{41} (72c) शुष्मात्त०] Σ , शुष्मा त० K_{82} (72cd) प्राप्तस्तृणविन्दुस्तु] Σ , प्राप्त तृणविन्दुस्तु C_{02} , प्राप्तस्तृणविन्दुन्तु K_{41} (72d) भो] Σ , om. C_{45} (73b) वृक्षः] Σ , वृक्ष M • भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_{41}$, भाषतः $C_{02}ME$ (73c) शक्तिः पराशरं] Σ , शपरासर M^{ac} , शक्ति परासर M^{pc} (73d) जतु०] Σ , तु० C_{45} , जंतु० M (74a) द्वैपायनं तु] em., द्वैपायनस्तु $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ K_{41} , द्वैपायनाय E (unmetr.) (74b)] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$, जतुकर्णो महर्षिणः C_{02} , जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac} , जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णो महर्षिण K_{41} , जतुकर्णमहर्षिणा E (74d) मुनिः] Σ , मुनि ME (75a) हर्षेण] M, हर्षाय $C_{\Sigma}K_{82}K_7K_{41}$, हर्षणाय E (75b) बुद्धये] Σ , बुद्धयः M (75d)] Σ , पुराण सम्प्रकाशितां C_{02} (75e) मानुषाणां] Σ , मनुषाणां C_{45} , मानुषाना M • हितार्थाय] Σ , हित्यथाय M, हितार्थाय K_{41} (75f) भूयः] Σ , भूय ME

प्रथमो ऽध्यायः

Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] Σ , नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M , नाम प्रथमो
ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१ ॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२ ॥

कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३ ॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४ ॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५ ॥

5ab cf. LiñP 1.21.71ab : नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 195v-197r, C₄₅ ff. 203v-204v, C₀₂ ff. 270r-270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v-4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic! ; it broke off at 1.60d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v-213r, E pp. 585-588 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) जनाग्रेण] Σ, जना--- C₉₄ (2b) ब्रह्माण्डा०] Σ, ब्रह्माण्ड E (2c) ज्ञेयं] Σ, ज्ञेया C₀₂ (2d) कति] Σ, कति: C₀₂ (3a) लयनं ज्ञेयं] Σ, लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E (3b) वासिनः] Σ, वासिरानः C₄₅ (3c) का] em., को C_ΣK₈₂K₇, किं E • प्रजा ज्ञेया] Σ, प्रजा---या C₉₄ (4b) न त्वं] Σ, तत्त्वं E • ंहसि] Σ, ंहसि K₇ (4c) दैवतै०] C₉₄C₄₅K₈₂, देवतै० C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄, शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E (5a) अगम्यगमनं] Σ, अगम्यगगहनं C₀₂, अगम्यगगमनं K₇ (5b) गुह्या०] K₇E, गुहा० C_ΣK₈₂ • समुद्धितं] Σ, सम्रद्धितं K₇, समृद्धिदम् E (5c) प्रभुर्ने०] Σ, प्रने० C₀₂ (5d) दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇, दण्डो C₉₄C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] Σ, ण्डकः C₄₅^{ac}, पण्डकः C₄₅^{pc}

द्वितीयोऽध्यायः

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६ ॥
न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७ ॥
न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८ ॥
नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९ ॥
गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१० ॥
अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११ ॥
द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥

(6a) सत्यो] Σ , सत्यौ E • तत्र] Σ , तत्रा E (6b) नो] Σ , --- C₉₄ (6c)
नानृजुर्न] em., नात्रजुर्न C₉₄E, नात्रजुर्न C₄₅K₇, {नात्रजु न} C₀₂, नात्रजुन्न K₈₂
(6d) न तृष्णा न च] Σ , न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] Σ , ईर्ष्यता: C₀₂, ईर्ष्यता E
(7a) क्रोधो] Σ , क्रोधौ C₀₂ (7b) सूयकः] Σ , सूचकः C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.)
(7d) शठो] Σ , षठो C₀₂, शठे E • मत्सरः] Σ , मत्सराः E (8a) व्याधिर्न] Σ ,
व्याधि न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇, जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E (8b) विक्लवः] Σ ,
विक्लव E (9a) मानवो] Σ , मा---वो C₉₄ (9c) प्रशंसास्ति] Σ , प्रशंसाश्च E
(10c) तत्रास्ति] Σ , तत्रा K₈₂^{ac} (11a) ब्रज तं] Σ , ब्रजस्तं K₇ (11c) कर्म
नां] em., कर्म न C_ΣK₈₂K₇, कर्मणा E (11d) कलिः] Σ , कलि K₇^{ac}E (12a)
च न त्रेता] Σ , च न त्रेता C₉₄, च त्रेता न C₄₅ (12b) कृतं चां] C₀₂K₈₂, कृतश्चां
C₉₄C₄₅K₇E (12c)] Σ , मन्वन्तत्रास्ति C₀₂, मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K₇ (12d)
कल्पश्चैव] Σ , कल्पं चैव K₈₂

आहूतसम्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्कचित् ॥ २:१३ ॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यङ्गरकं तथा ॥ २:१६ ॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
 देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८ ॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९ ॥

16d cf. 19.49cd : विसृष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यङ्गरकसाधनम् 17c cf. MBh Suppl. 14.4.2743 :
 ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and BrahmāṇḍaP 1.26.1 : महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं
 च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

(13a) आहूत०] Σ, आभूत० E (13b) ब्रह्मरात्रिदिनं] Σ, ब्रह्मरात्रिदिवस् E (13c)
 जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂E, जन्मरणं तत्र C₉₄C₄₅, जन्ममरणत्रत K₇ (13d) आ-
 पदं] Σ, अपदं E (14a) चाशापाश०] C₄₅K₇^{pc}, च सायाश० C₉₄C₀₂K₈₂K₇^{ac}E •
 ०बद्धो] Σ, ०द्धो C₀₂, ०वृद्धो E (14b) ०मोहं] Σ, ०मोहो C₉₄ (14c) देवा] Σ,
 देवो C₄₅ (15b) गन्धर्वा] Σ, गन्धर्वो E (16a) जपो] Σ, जयो C₉₄ • नाह्निक-
 स्त०] Σ, नाह्निक त० C₄₅ (16d) न तिर्यङ्गरकं] em., नातिर्यङ्गरकस् C₉₄C₀₂K₈₂,
 नातिर्यनरकन् C₄₅, नातिर्य नरकस् K₇, न तीर्थनरकन् E (18a) हरेच्छाप्रभवाः]
 K₇, हरेच्छप्रभवाः C_ΣK₈₂, हरेच्छाप्रभवा E (18c) वर्ज्यानि] Σ, वज्जानि E (19a)
 ०गुणोत्सेधो] conj., ०गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०गुणोच्छेधा C₀₂, ०गुणाच्छेधा E
 (19b) विस्तारश्च] K₇, विस्तारं च C_ΣK₈₂E • ०विधः] K₇, ०विधा C_ΣK₈₂E (19c)
 अनेकाकार०] Σ, अनेकार० C₉₄

द्वितीयोऽध्यायः

अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥ २:२० ॥
स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१ ॥
तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२ ॥
परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
परार्धद्वयविक्षेपं योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३ ॥
ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चेति कश्चन ॥ २:२४ ॥
शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५ ॥
शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६ ॥

21c After कामरू०, C₀₂ has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

(20a) अन्ये] Σ, बहु० E (20c) षण्डाश्च] Σ, घण्टाश्च E (20d) ०रुहाणि] C₀₂,
०रुहानि C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ०सहानि E (21a) स्वादु०] Σ, स्वाधु० C₉₄ • ०मूल०] Σ,
०मूला K₈₂ • ०फलाः] conj., ०फला C_ΣK₈₂K₇E (21b) स्कन्ध०] conj., स्कन्द०
C_ΣK₈₂K₇E (22c) ०बलाः] Σ, ०वराः E (23c) ०द्वय०] Σ, ०द्व० K₈₂^{ac} • विक्षेपं]
em., विक्षेपा C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, विज्ञेया E (23d) ०त्तम] Σ, ०त्तमः K₈₂ (24b)
] Σ, om. K₈₂^{ac}, तव शक्तिश्च भो द्विज E (24c)] Σ, om. K₈₂^{ac} (24d)] K₈₂^{pc}
K₇, न तिर्यञ्चेति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E, न तिर्यं चेति कश्चन K₈₂^{ac} (25c) भोगमक्षय
त०] em., भोगमक्षयस्त० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), भोगमयास्तु त० E (25d)
०मृत्युर्न] Σ, ०मृत्यु न K₁₀ (26b) प्रभाः] Σ, प्रभा E (26d) ०शानानां] Σ,
०शानाना K₁₀, ०गानानां K₇ • स्मृतालयः] C₉₄K₁₀K₇, स्मृतालय C₄₅, स्मृतालयं
K₈₂, स्मृतालया E

बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७ ॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८ ॥
 कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९ ॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३० ॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१ ॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२ ॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३ ॥

(27a) °भाः] Σ, °भा E (27b) ज्ञेयास्त°] Σ, ज्ञेया त° K₈₂E • °आलये]
 Σ, °आलयं E (27d) दिश°] Σ, दिशि° K₁₀ (28a) °प्रभाः] Σ, °प्रभा E
 (28b) दक्षिणां] Σ, दक्षिण° E • दिशम्] Σ, दिशिम C₄₅E (28d) °घोरा°] Σ,
 °घोरा° E • °श्रिताः] Σ, °श्रिता E (29b) पश्चिमां] Σ, पश्चिमा C₄₅ • दिश°]
 Σ, दिशि° K₇ • °श्रिताः] Σ, °श्रिता E (29d) सद्यमिष्टा°] Σ, सद्यमिष्टा° K₈₂ •
 स्मृतः] Σ, स्मृताः C₄₅ (30b) उत्तरां] Σ, उत्तरा C₄₅ • दिशम्] Σ, दिशिम C₉₄
 (30d) °लयः] Σ, °लय K₇ (31a) कलाः] Σ, कला E (31b) चतुष्कलाः]
 Σ, चतुष्टके E (31d) वामदेवा°] Σ, वामदेव° K₁₀ (32a) ज्ञेयाः] Σ, ज्ञेया E
 (32b) संसारा°] Σ, संसा° C₄₅^{ac} (32c) °त्रिंशत्क°] corr., °त्रिंशक° C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E • ह्येताः] Σ, ज्ञेयाः E (32d) °सत्तम] Σ, °सत्तमः K₁₀E (33a)
 संख्या वर्णा] C₄₅K₇, संख्या वर्णो C₉₄K₁₀, संख्या वर्णा K₈₂, संख्या वर्णा E (33b)
 एकैकस्य] Σ, एकैकस्य C₄₅K₈₂ (33d) बोधव्यास्त°] em., बोधव्या त° C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E

द्वितीयोऽध्यायः

शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४ ॥
अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५ ॥
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६ ॥
सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७ ॥
स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरोऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥
यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥

❖

37ab Cf. ŚDhU 2.104 : त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्ण...

❖

(34a) ०कृष्ट्या] Σ, कृष्टा K₈₂K₇ (34b) योगं सदाभ्यसेत्] Σ, योग समभ्यसेत् K₁₀
(34c) ०योगं] Σ, ०योग E (35c) ०तप] E, ०तपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.)
(35e) शक्येत] Σ, शक्यैत C₄₅, शक्येते E (35f) देवैः] Σ, देवेः K₇ • ०धन]
Σ, ०धनम् C₄₅ (36c) गन्तुं] Σ, गन्तु K₁₀K₇ • शक्येत] Σ, शक्यन्ते E (37a)
०द्वीपः] Σ, ०दीपः K₇ • ०समुद्राणि] Σ, ०समुद्राय K₁₀ (37e) गन्तुं] Σ, गन्तु
K₁₀, गन्तु K₇ • शक्येत] Σ, शक्यन्ते E (38a) स्वदेहान्मांसं] Σ, स्वदेहात्मांसं
K₇, स्वदेहात्मांसं E (38c) ०स्वं] Σ, ०स्व K₁₀ (38e) न तत्र गन्तुं] Σ, न तत्र
गन्तुं न C₄₅ (38f) ०दुष्करैः] Σ, ०दुष्कृतः K₁₀ (39a) ०दानं] Σ, ०दानं K₈₂,
०दानैः K₁₀ (39b) ०पारगः] Σ, ०पारगाः C₉₄K₁₀ (39c)] Σ, ब्रह्माण्डान्तस्य
भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E (39d) भुङ्क्ते] Σ, भुङ्क्ते K₇, भुक्त्वा E •
०गः] Σ, ०गाः K₈₂^{ac}

वृषसारसंग्रहे

कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्व कालो याति परिभ्रमन् ।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

(40b) धर्मो] Σ , धर्मे K_7 (40e) °कलनात्काल°] Σ , °कलना काल° K_{10}
(Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] Σ , नामाध्याय द्वितीयः K_{10} , नाम द्वितीयो ऽध्यायः
E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।

किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।

कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।

कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।

आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३ ॥

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।

चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥

❖

3cd cf. LiñP 1.10.12cd-13ab : धारणार्थं महान्दोष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 cf. BrahmanḍaP 1.32.29 : धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ cf. VāyuP 1.59.28 : धारणा धृतिरित्यर्थाद्वातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ cf. MatsP 145.27 : धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 4 cf. 4.74 below : चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ॥

Witnesses used for this chapter : P₅₇ exp. 215r-215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C₉₄ ff. 197r-198v, C₄₅ ff. 204v-206r, C₀₂ ff. 273r-273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 4v-6r, K₁₀ exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K₇ ff. 213r-214v, E pp. 588-591; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

❖

(1a) आहुः] Σ, आहु E (1d) स्मृताः] Σ, स्मृता C₄₅, स्मृतः E (2a) कौतूहलं] Σ, कौतूहल E • ममोत्पन्नं] Σ, समोत्पन्नं K₇ (2b) संशयं] Σ, संशयं C₉₄ (3c) आधारणान्म०] P₅₇C₉₄K₁₀, आधारणात्प० C₄₅, आधारणात्म० K₈₂K₇, आधारेण म० E (3d) इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E, इत्यभिधीयते P₅₇, इत्यविधीयते C₄₅K₁₀ (4ab) ऽस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च०] C₉₄, ऽस्मृतिद्वयो मूर्तिश्च० P₅₇C₄₅K₁₀, ऽस्मृतिद्वयो मूर्ति च० K₈₂K₇, ऽस्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E (4b) ऽवृषः] Σ, ऽवृष K₇ (4c) चतुरा०] Σ, चातुरा० C₉₄K₇

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
 देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
 तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्या सुमनोहराः ।
 तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥

विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥

6ab cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

(5a) विज्ञेयाः] em., विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (5c) °मानुष°] Σ, °मानुषि° P₅₇ (6a) ब्रह्मणो] Σ, om. C₄₅, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] Σ, वित्त्वा K₁₀
 (6b) धर्मः] Σ, धर्म K₁₀ (6d) °मध्यमाः] Σ, om. C₄₅ (7a) °आक्षी] Σ, om. C₄₅, °आक्षि E (7b) °आद्या] °आद्या P₅₇K₁₀K₇E, °आढ्या C₉₄, om. C₄₅, °आ-
 ळ्याः K₈₂ • °हराः] K₁₀E, °हरा P₅₇C₉₄K₇, om. C₄₅, °माः K₈₂ (7cd)] P₅₇
 C₉₄K₁₀, गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C₄₅, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च
 अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E (8) विगतराग
 उवाच] C₄₅K₈₂K₇E, विगतराग उ P₅₇C₉₄K₁₀, om. K₈₂ (9a) लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः]
 C₉₄, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मी धृतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac}, ल-
 क्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc}, लक्ष्मी धृति तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टि E (9b) पुष्टिर्मे°] Σ,
 पुष्टि मे° E • लज्जा] Σ, लजा K₈₂ (9c) बुद्धिः] Σ, बुद्धि C₉₄ (9d)] conj., सि-
 द्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चातिसम्भवा C₄₅,
 सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E

तृतीयोऽध्यायः

श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्वयसायो वपोः सुतः ।
 यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥

10 See a passage similar to VSS 3.10-13, e.g., in KūrmP 1.8.20 ff. : श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रोऽभूद्देवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ 11cd ≈ LiñP 1.70.29sab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiñP 1.5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

(10a) कामः] K₈₂, काम० P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्म० E (11a) लाभः] Σ, लाभ० K₈₂E • जातो] Σ, om. P₅₇ (11b) पुत्रः] em., पुत्र P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुत०] Σ, श्रुति० P₅₇, श्रत० C₄₅ (11c) त्वभवत्पुत्रो] em., त्वभयः पुत्रो P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तूभयः पुत्रौ E (11d) दण्डः] corr., दण्डे C₉₄K₈₂दण्ड० P₅₇K₈₂^{pc}K₁₀K₇E, दण्डो C₄₅ • च] Σ, तु E (12a) लज्जाया विनयः] Σ, लज्जायाः विनय० E (12b) सुतः स्मृतः] Σ, सुतः ५५ C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ (12c) सुधियः] E, सुधिय P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] Σ, पुत्रः E (12d) अप्रमाद०] Σ, अप्रमादा० K₈₂ (13b) वपोः] Σ, वपो K₈₂ (13d) सिद्धे०] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀, सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂, व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇ (13e) स्वायम्भुवे] P₅₇C₉₄K₈₂K₇, स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj., ऽन्तरे त्वासि P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E

विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।
दाराग्निहोत्रसम्बन्ध इज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।

✧

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c-f ≈ MBh Suppl. 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd-31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmandāP 1.32.33cd-34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ 16cd ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा 16 ≈ VDhU 3.233.203: आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d-4.7, is missing.

✧

(14a) धर्मं] Σ, धर्म K₇, धर्मः E (14c) कौतूहलं] Σ, कौतूहलं C₄₅ • ०तीवं मे] Σ, ०तीवं मे C₄₅ (14d) कर्तय] em., कीर्तय C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E • ०संशयम्] Σ, ०संशयः C₄₅ K₁₀ (15a) श्रुतिं] Σ, श्रुतिः C₄₅ E (15ab) ०द्वयोर्मूर्तिधर्मं] C₉₄, ०द्वयो मूर्ति धर्मं C₄₅ K₈₂ K₁₀, ०द्वयी मूर्ति धर्मं K₇, ०द्वयोर्मूर्ति धर्मं E (15b) ०कीर्तिता] Σ, ०कीर्त्तितः K₁₀, कीर्त्तिताः K₇ (15cd) ०बन्ध इ०] em., ०बद्ध इ० C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇, ०बन्ध इ० K₁₀ E (15d) श्रौतस्य] em., श्रौतस्य C₉₄ C₄₅ K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, स्त्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E (15e) स्मार्तो] em., स्मार्त C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E (16a) नियमं] Σ, नियमैः K₈₂ (16d) ०मानृशंस्यं] em., ०मनृशंस्यो C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ E, ०मानृशंस्या K₇

तृतीयोऽध्यायः

धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ ३:१६ ॥

एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ३:१७ ॥

[यमेष्वाहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।

हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।

तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥

बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।

अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥

- (16e) धन्या०] E, धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य०] E, माधूर्य०
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (16f) आर्जवं च] Σ, आर्जवश्च E (17b) ०माहुर्म०] Σ,
०माहु म० K₇ (17d) शृणुष्वा०] Σ, शृणुष्व० K₈₂K₁₀ (18a) बन्धो] Σ, बद्धो
K₁₀, बन्ध E (18c) हिंसां] C₉₄K₈₂K₇, हिंसा C₄₅K₁₀E • ०विधामाहु०] C₄₅K₈₂
K₇, ०विधमाहु० C₉₄, ०विधान्याहु० K₁₀, ०विध प्राहु० E (19a) काष्ठलोष्ट०] Σ,
काष्ठल --- K₁₀ (19b) निर्दयाः] Σ, निर्दया E (19c) ०भिन्नाङ्गो] Σ, ०भिन्नाङ्गा
E (19d) ०वध्यमवा०] Σ, ०वध्यववा० C₉₄ (20a) भुजोरश्च] Σ, भुजौरश्च K₈₂
E (20b) शिरोरुक्कण्ठ०] em., शिरोरुक्कण्ठ० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शिरोरुः कण्ठ०
E (20c)] Σ, अनाहत म्रियन्त्येष K₁₀ (20d) ०नजः स्मृतः] conj., ०नजाः
स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, ०नजाः स्मृता K₇, ०नज स्मृतः E

शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥
 यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५ ॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥

(21a) °चौरभयैर्घोरैः] Σ, °चौरभयै घोरै K₁₀ (21d) अन्यैर्वापि] Σ, अन्ये चापि K₇ (22a) हरेद्वि°] Σ, हरे वि° K₁₀ (22b) वधः] Σ, वध E (22c) °भिभूतानां] Σ, °विभूतानां K₁₀ (22d) तद्वारा नि°] conj., तद्वारान्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तद्वारान्नि° E (23ab) °शस्त्रैर्माया°] Σ, °शस्त्रै मा° K₇, °शस्त्रैर्मया° E (23c) हिंसकान्याहु वि°] C₄₅K₁₀K₇, हिंसकान्याहुर्वि° C₉₄K₈₂ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि° E (24a) परमं धर्मं] Σ, परमं धर्म K₁₀, परमो धर्म K₇ (24b) त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E, त्यजेच्छ दुरात्म° C₉₄, त्यजेत्सुदुरात्मवान् K₈₂, त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ (25b) °तरं] Σ, °तन् C₄₅E (26d) परं तपोधन] Σ, पर तपोद्यमाः E (27a) यो हिनस्ति न] Σ, यो न हिन्सन्ति K₁₀, यो हि नास्ति न E (27b) उद्भिज्जादि] em., उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्] Σ, °विधि K₇ (27c) पुरुषः] Σ, पुरुष° E

तृतीयोऽध्यायः

सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥
अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥
अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥
अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37-38

29d C₀₂ resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् 31cd After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (or in K₄₁)

(28a) ंदयां नित्यं] C₉₄K₈₂E, ंदया नित्यं C₄₅K₁₀, ंदया नित्य K₇ (28c) य-
ज्वा] Σ, यज्या K₁₀ (29a) परमं ती०] Σ, परन्ती० C₄₅ (30a) यज्ञः] C₄₅C₀₂
K₁₀E, यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ (30c) परमं] Σ, परमो E (30d) परमा] Σ, परमां
K₁₀ (31ab) (अहिंसा... दमः)] Σ, om. E (31c) लाभः] K₇, लाभ C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀E, लाभो C₀₂ (31d) परमं] Σ, परमा K₈₂ (32a) धर्मः] K₈₂K₇, धर्म C₉₄
C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध--- K₁₀ (32b)] Σ, --- K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E (32c)
] Σ, अहिंसा परमं ब्रह्म K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ (33a) मांसाशनान्नि०] C₉₄
C₄₅E, मान्साशन नि० C₀₂, मांसाशनान्नि० K₈₂, मन्सासनान्नि० K₁₀, मांसशानान्नि०
K₇ (33d) मांसं] C_ΣK₈₂, मांस K₁₀E, मांस K₇

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥

वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥

मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥

वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd : स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धि-
मिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 (Olivelle's edition) : स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो स्त्यपुण्यकृत् ॥ 35 ≈ Manu 5.41 (Olivelle's edition) :
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ 36 = Manu
5.32 (in Olivelle's critical edition ; other editions read परोपकृतं in pāda b)

(34a) °मांसेन] Σ, °मासेन K₇ (34b) वर्धयितुं] Σ, वर्द्धयति K₁₀ (34c)
पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, पितृन् C₀₂E, पितृन् K₁₀ (34d) ततो ऽन्यो] Σ, तदन्यो E
(35b) °दैवतं] Σ, °देवतं C₀₂K₁₀ (35c)] C₉₄C₀₂K₇E, अत्रैव पशवो हिंसा
C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, --- K₁₀ (35d)] Σ, ---त्र मनुरब्रवीत् K₁₀
(36a) क्रीत्वा] Σ, कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] Σ, °प्युत्पाद्यां E (36b) °हतं]
Σ, °हितं E • वा] Σ, च E (36c) पितृश्चार्चयित्वा] Σ, पितृश्चार्चयित्वा K₁₀,
पितृश्चार्पयित्वा E (36d) मांसं] Σ, मासं K₇ (37b) °शीलं] Σ, °शलं C₀₂ •
°व्रतैः] Σ, °व्रतः C₄₅ (37c) °वृत्तानां] Σ, °वृत्ताना K₁₀, °वृत्तीनां E (37d)
न] Σ, त C₄₅ (38a) पर्णं] Σ, पण्णं K₈₂, पर्णां E (38ab) °हारादं] C₉₄
C₀₂K₁₀K₇E, °हारा अं C₄₅K₈₂, °हादं K₁₀^{ac} (39ab) °हारा रां] C₄₅K₈₂K₁₀,
°हाराद्रां C₉₄C₀₂K₇E (39d) °भोजिभिः] Σ, °भोगिभिः E

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१ ॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सुदुःसहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२ ॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३ ॥

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1cd cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. ŚDhŚ 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 198v–201v, C₄₅ ff. 206r–208v, C₀₂ ff. 273v–277r, K₈₂ ff. 6r–9r, K₁₀ exp. 48–50 (lower–upper), K₇ ff. 214v–217r, E pp. 591–597; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) सद्भावः] Σ, सद्भाव० K₁₀E (1ab) सत्यमित्याहुर्दृष्टं] C₄₅K₈₂K₇E, सत्यमि-
त्याहु दृ० C₉₄, सत्यमित्याहु दृ० C₀₂, सत्यामित्याहुर्दृष्टं K₁₀ (1b) ०प्रत्यय०] C₉₄
C₄₅K₈₂K₁₀, ०प्रत्य० C₀₂, ०प्रत्येय० K₇, प्रत्यक्ष० E (1c)] Σ, यथाभूतार्थं C₀₂^{ac},
यथाभूतार्थनं क्त C₀₂^{pc} (1d) तत्सत्यकथनं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, तत्सत्यकथकं C₄₅,
कथनं स्मृतं C₀₂^{ac}, सत्यकथकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} (2a) ०ताडना०] Σ, ०नाडना० C₄₅
(2b) सुदुःसहम्] Σ, सुदुःसहं C₀₂ (2d) सत्यमुदाहृतम्] Σ, सत्यमुदाहृतम्
C₉₄ (3a) ०द्यतः] Σ, ०द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सत्य C₄₅E, शस्त्र C₀₂
(3b) कर्हिचित्] C_ΣE, कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₇ (3c) सत्यं] Σ, सत्य C₄₅E

चतुर्थोऽध्यायः

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।
 पृच्छतोऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४ ॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
 सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७ ॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥

5 ≈ MBh 1.77.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ; MBh 12.159.28 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थं नात्मनो जीवितार्थं पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ; MatsP 31.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह) : न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

(4b) ०तुरः] Σ, ०तुर C₄₅ (4c) पृच्छतो] Σ, पृच्छते E (4d) तद्वापि] Σ, तदपि K₁₀ (5a) हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, हि नास्ति C₀₂K₈₂E (5b) राजन्न] Σ, राज न C₀₂, राज्यं न K₈₂ (5c) ०त्यये] Σ, ०त्यजे K₁₀ • ०पहारे] Σ, ०प्रहारे C₀₂K₁₀ (6b) ०मानुषं] Σ, ०मानुष्यं K₇ •] C₄₅C₀₂, सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्मं परो यतः K₈₂K₇, सत्यधर्मं परो यतः K₁₀, सत्यधर्मपरायणः E (6c) श्रेष्ठं] Σ, श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] Σ, वरिष्ठम्वरिष्ठम्वच्च C₄₅^{ac} (6d) सत्यं] Σ, सत्यं C₄₅K₁₀ • धर्मः] Σ, धर्म C₀₂E (7a) सत्यं] Σ, सत्य C₀₂ (7b)] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E (7c) पोतः] Σ, पोत K₈₂, प्रोक्तः E (7d) पन्थानं विस्तरम्] Σ, यज्ञानविस्तरम् E (8a) ०ष्टगतिः] Σ, ०ष्टागतिः K₁₀ (8c) तीर्थं] C_ΣK₈₂, तीर्थ K₁₀K₇, तीर्थात् E

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
 सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११ ॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२ ॥

9c ≈ VarP 193.36cd : सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Suppl. 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ II.107 : अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ 11 ≈ VarP 193.37 : सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd-5ab : सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

(9a) सत्यं] Σ, सत्य C₄₅ (9b) शमः] Σ, शमम् K₁₀ (9c) सत्यं] Σ, संत्यं C₄₅, सत्य K₇ (9d) सुखम्] Σ, सुखः E (10a) सहस्रं च] Σ, सहस्रस्य C₀₂ (10b) तुलया] Σ, तुल्यया C₀₂ (10c) सहस्राद्धि] Σ, सहस्रा हि C₀₂ (10d) एव] Σ, एवं C₀₂E (11ab) सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇, सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂, सूर्य सत्ये --- वी स्थिता K₁₀, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E (11c) वायवो] Σ, वात्यवो K₁₀ (11d) सत्ये] Σ, सत्यात् E (12a) सागराः] Σ, सागरा C₀₂ (12b) समयेन] Σ, सत्येन च E

चतुर्थोऽध्यायः

अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनश्चरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३ ॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥
 एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥

13c ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता 13d cf. VarP 155.30cd: सत्येन सूर्यस्तपति सोमः सत्येन राजते; cf. LakṣmīNārS I.345.50ab: सत्येन सूर्यस्तपति चन्द्रः सत्येन वर्धते । cf. MBh Suppl. 13.587: मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो । सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥

(13ab) सत्येन सत्येन] Σ , सत्येन $K_{82}^{ac}K_7$ (13b) शशिनश्चरः] conj., सशिभाचरः; C_{94} , शसिचरः C_{45} , स शिरा वरः C_{02} , शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$, शशिभाष्करः E
 (13c) विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_7$, विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02} , तिष्ठते विन्ध्यो E (14a) लोकः] E, लोक $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • स्थितः] Σ , स्थिः K_7
 • सत्ये] Σ , सत्यं E (14b) मेरुः] Σ , मेरु $C_{02}E$ (14c) वेदास्ति०] Σ , देवास्ति० C_{45} , वेदा ति० E (14d) सत्ये] Σ , धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] Σ , प्रतिष्ठिति K_7^{ac} , प्रतिष्ठितः K_7^{pc} (15a) गौः] Σ , गौ $C_{02}K_{10}$ (15ab) क्षीरं सत्यं] Σ , क्षीत्यं C_{45}^{ac} , क्सीनित्यं C_{45}^{pc} (15b) क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02} , क्षीरे घृत स्थितम् K_{10} , क्षीरं स्थितं घृतम् E (15c) सत्ये जीवः] Σ , सत्ये जीव K_7 , सत्यं जीव E (15d) जीवः] Σ , जीव C_{02} (16a) सत्यमेकेन] Σ , सत्यमेकैः C_{45} , सत्यमेकेन K_{10} (16b) धर्मः] E, धर्मः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • निश्चयः] Σ , निश्चयः C_{94}
 (16d) सत्यमेकं] Σ , सत्यमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] Σ , सुरिक्षितम् C_{45} , सुरक्षितः K_{82}
 (17a) एवं सत्यं] C_{45} , एतत्सत्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ (17b) सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$, सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रतः C_{02} , सुव्रतं E

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥

धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥

उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥

प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥

(18a) तृप्तिं] Σ, तृप्ति C₀₂ • विजानामि] Σ, विनामि K₁₀ (18b)] Σ, श्रु धर्म-
न्तवाप्यहम् C₉₄, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E (18d) ०धन] C₀₂K₈₂K₁₀E, ०धून C₉₄,
०धनः C₄₅K₇ (19b) ०कीर्तितम्] Σ, ०कीर्त्तिताम् C₄₅ (19d) उत्कोचं च ततः]
Σ, त्कोच ततः C₄₅, उत्कोचं चानृतः E (19e) तुलाव्याजः] C₄₅K₇E, तुलाव्याज
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ (19f) ०सह्य०] Σ, ०सह्ये K₁₀ • ०स्तेय] Σ, ०स्तेन C₉₄K₇ •
पञ्चमम्] Σ, पञ्चमः C₀₂E (20a) धृष्टदुष्ट०] C₉₄K₈₂K₇E, धृष्टदुष्ट० C₄₅, धृतदुष्ट०
C₀₂, दृष्टदुष्ट० K₁₀ (20b) ०कर्षणम्] Σ, ०कर्षण K₈₂ (20c) वार्यमाणो ऽपि]
Σ, वार्यमानो वि० C₄₅ (21a) उत्कोचं] Σ, उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] Σ, विद्रेन्द्र
K₁₀ (21b) ०संकर०] C₀₂K₈₂, ०शङ्कर० C₉₄C₄₅K₁₀, ०सकर० K₇, ०संहार० E •
०कारकम्] Σ, ०कारकः K₈₂ (21c) मूल्यं] conj., मूल C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • ०विना-
शार्थ०] Σ, ०विनार्थ० K₈₂^{ac} (21d) ०त्कोचः] Σ, ०त्कोचं K₁₀, ०त्कोच E (21ef)
विजानीयाद्र०] Σ, विजानीया द्र० C₀₂ (22c) तं च स्तेनं] C₉₄, तच्च स्तेन C₄₅, सो
ऽपि तेन C₀₂E, तं च स्तेयं K₈₂, तच्च तेय K₁₀, तच्च तेन K₇ (22d) ०हारकम्] C₉₄
C₄₅K₈₂K₇E, ०हारकः C₀₂, ०हारका K₈₂^{ac} ०हारकाः K₁₀

चतुर्थोऽध्यायः

तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमोऽनयः ॥ ४:२५ ॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमोऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमोऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमोऽयशः ॥ ४:२७ ॥

23cd cf. UMS 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

25 This verse is missing in E.

(23a) परस्वार्थं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, परस्वार्थ C₄₅K₁₀, परस्यार्थ E • हरेद्यदि] Σ, हरेद्यति C₄₅ (23d) कूटकापटिका] K₁₀, कूटका यटिका C₉₄, कूटकायटिका C₄₅C₀₂K₈₂K₇, कूटकार्यटिका K₈₂E (24a) ंर्जव०] Σ, ंजव० K₁₀ (24b) च्छद्मना] E, च्छन्मना C_ΣK₈₂K₁₀, च्छत्माना K₇ (24cd) मूढः स] Σ, मूढास्स K₁₀ (24d) चौरश्चोर] K₇, चोरश्चोर C₉₄C₀₂K₁₀E, चौर चोर C₄₅, चौरश्चौर K₈₂ (25a) स्तेय०] K₈₂K₇, तेन C₉₄, स्तेन० C₄₅C₀₂K₁₀ (25b) ंसमः] Σ, ंसमं C₀₂ (25c) स्तेन०] Σ, तेन C₀₂, स्तेय० K₇ • ंसमा०] C₄₅C₀₂K₁₀, ंसमो C₉₄K₈₂K₇ (25d) स्तेन०] Σ, स्तेय० K₈₂K₇ (26a) स्तेय०] K₈₂K₇E, स्तेन० C_ΣK₁₀ • ंसमा] C₀₂K₁₀, ंसमो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E (26b) स्तेन०] C_ΣK₁₀, स्तेय० K₈₂K₇, तेन E (26c) स्तेन०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, स्तेय० C₀₂K₈₂E • ंसम] Σ, ंसमं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅, अज्ञ C₉₄, अज्ञ C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अज्ञः E (26d) स्तेन०] C₉₄C₄₅K₁₀, स्तेय० C₀₂K₈₂K₇, तेन E (27a) स्तेन०] C₉₄C₄₅K₁₀, स्तेय० C₀₂K₈₂K₇, तेन E (27b) स्तेन०] K₁₀, स्तेय० C_ΣK₈₂K₇E (27c) स्तेय०] C₀₂, स्तेन० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेन्य० K₇, तेन E (27d) स्तेय०] C₀₂K₇, स्तेन० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, तेन E

प्रच्छन्नो हियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहतधना + अन्यो हताद्वै हता+
 अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहत एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मैरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29-46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

(28a) प्रच्छन्नो] Σ, प्रस्थन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₇, वित्तम् C₉₄K₈₂K₁₀, चित्त
 C₀₂, च वित्तमथवा K₈₂E • प्रत्यक्षमन्यो] Σ, प्रत्यक्षमनो C₄₅, प्रत्यक्षमन्ये E (28b)
 निक्षेपाद्धन०] C₉₄C₄₅K₈₂, निक्षेपा धन० C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रय० E • ०हारिणो] Σ,
 ०हारिण्यो C₄₅, ०हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] Σ, ऽन्यमधनो C₀₂, ऽन्यविधयो E •
 चान्यो] Σ, चान्या E • हरेत्] Σ, हरे K₈₂ (28c) अन्ये लेख्य०] corr., अन्या
 लेख० C₄₅C₀₂, अन्यो लेख्य० C₉₄, अन्यो लेख्य० K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E •
 ०धना अन्यो] Σ, ०धन्यो C₄₅ • हताद्वै] Σ, हतद्वै K₈₂, हताद्वे K₁₀ (28d) अन्यः
 क्रीतधनो] Σ, अन्य क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहत] C₉₄C₀₂K₁₀,
 परो धयहत C₄₅, परो धनहत K₈₂, परोधप्रहत K₇, मदा ह्यपहतं E • जघन्याः] Σ,
 जघन्यः E (29a) स्तेनतुल्य] C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयतुल्य
 K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E (29b) यावज्जीवति] Σ,
 यावत्तज्जीवति E • ०पतेः] C₄₅K₁₀K₇, ०पतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्]
 Σ, संत्रास्यमानो शठः E (29c) प्राप्तः०] Σ, प्राप्त० K₈₂ • ०सह्य०] Σ, --- K₁₀,
 ०सद्य० E • ०विषमं] em., ०विषमः C_ΣK₈₂K₇E, --- K₁₀ • कर्मैरितः] Σ, कर्मैरितः
 C₉₄, --- रितः K₁₀ (29d) निरयमाक्रन्दमानो] C_ΣK₈₂, निरयमाक्रन्दमानो K₁₀,
 निरयं स क्रन्दमानो K₇, नियममाक्रन्दमानो E

चतुर्थोऽध्यायः

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षावुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलं
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३० ॥

[यमेष्वा नृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१ ॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥ ४:३२ ॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवत+मादिश्चमानृशंस तमन्वितः+ ॥ ४:३३ ॥

❖

32 cf. ŚDhŚ 12.17: मूर्तयो याः शिवस्याष्टौ तासु निन्दां विवर्जयेत् । गुरोश्च शिवभक्तानां नृपसाधु-
तपस्विनां ॥

❖

(30a) निरयात्तिर्यत्व०] C₄₅K₈₂, निरयान्तिर्यत्व० C₉₄, निरया तिर्यत्व० C₀₂, निरया-
त्तिर्यत्व० K₁₀, निरयान्तिर्यक्ष० K₇, निरयान्तिर्यत्त्व० E (30b) तिर्यत्वे] Σ, तिर्यत्वे
K₁₀, तिर्यत्त्व० E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅, तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₇, तथैकमेकश-
तिक C₀₂, तथैकमेकशतिकं K₁₀, तथैकमेकसकिकं E • ०भ्रम्य०] Σ, ०भ्राम्य K₈₂,
---म्य K₁₀ • वर्षावुदम्] K₇^{pc}, वर्षाम्बुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac}, वर्षाम्बुदः C₀₂E (30c)
मानुष्यं] Σ, मानुष्य C₄₅ (unmetr.), मानुष्य K₁₀ (tops of akṣaras lost) • विपुले]
Σ, विपुल K₁₀ (tops of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्य०] Σ, ५रि५ K₁₀, दारिद्र्य०
E (30d) तस्माद्दु०] Σ, तस्मा दु० C₀₂, तस्मा दु० K₁₀ • चाश्रयेत्] Σ, चाश्रत्
K₈₂ (31a) ०शिव०] Σ, ०शिवं K₇ (31c) गवां वा] Σ, अवाम्वा C₄₅, ५५म्वा
K₁₀ • अतिथेर्द्वेष्टा] Σ, अतिथिद्वेष्टा C₀₂, अतिथे द्वेष्टा K₈₂ (31d) नृशंसाः] C₉₄
C₀₂K₈₂K₁₀, नृशंसा C₄₅K₇E (32a) ०मूर्तिः] Σ, ०मूर्ति० E (32b) ०न्वितः]
Σ, ०न्विताः C₀₂K₁₀ (32c) सूर्यः] C_ΣK₈₂, सूर्य K₁₀K₇, सूर्य० E • दीक्ष०]
Σ, दीक्ष K₁₀, दीक्षु० E (33b) ०करः पिता] Σ, ०करपिताः C₀₂, ०करः पिता
K₁₀ (33c) ०दैवत०] Σ, ०देवत० C₄₅, ५वत० K₁₀ (33cd) ०दिश्चमानृशंस
तमन्वितः] C₉₄C₄₅, ०दित्यमनृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀, ०दिश्च अनृशंस तमन्वितः
K₈₂, ०दिश्चमनृशंस तमन्वितः K₇, ०दित्यम्मानृशंस ततोऽन्वितः E

पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४ ॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥
पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Suppl. 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता: and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः 35c = VDhU 3.291.25c 36 cf. ŚDhU 12.92ff 38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

(34a) पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇, पृथ्व्या C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्यां E (34b) वन्देत]
Σ, वन्देन वन्देत C₄₅, वन्द्येत C₀₂ (34d) सर्व] em., सर्व C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (35a)
पवित्रं] Σ, पवित्र K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂, माङ्गल्यं C₀₂K₇E, मङ्गल्यं K₁₀ •
देवताः] C_ΣK₇, देवताः K₈₂, देवताः K₁₀, देवता E (35d) ऽस्मादेव] Σ, ऽस्मादुव
C₄₅, ऽस्माद्गावं E (36a)] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य नोकस्य
C₄₅^{pc}, जातमात्रस्य लोकस्य K₁₀ (36d) शकृत्क०] Σ, क्षत्क० C₄₅, शकृत्क०
K₁₀ (37a) ऽपवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E, ऽपवित्रपूतन C₉₄ (unmetr.), ऽपवित्रं C₄₅
(unmetr.), ऽपवित्रपूत K₁₀, ऽपवित्रपूतनं K₇ (unmetr.) (37b) ऽगव्यं] Σ, ऽगव्या
C₀₂, ऽगव्यां K₁₀ • पुरुषाः] Σ, पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] Σ, विवन्ति C₀₂
(37c) लभन्ति] Σ, भवन्ति C₀₂ (37d) स्वर्ग०] Σ, स्व० C₄₅ (38a) गोभिर्न
तु०] K₇, न गोभिस्तु० C_ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु० E

चतुर्थोऽध्यायः

तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥
गवाहिकं यश्च करोति नित्यं
शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥ ४:३९ ॥
अतिथिं योऽनुगच्छेत अतिथिं योऽनुमन्यते ।
अतिथिं योऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४० ॥
अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१ ॥
आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२ ॥

38 cf. ŚDhU 12.92 : तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुहन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसेर्जीवति जीवलोकः ॥

(38d) दत्ताः] Σ, दत्ता C₀₂, दत्ता E (39a) गवाहिकं] Σ, गवाहिकं C₉₄ •
यश्च करोति] Σ, यः प्रकरोति E (39b) गवां तु] C₄₅K₇, गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀, गवानाम् E (39c) ंतप०] Σ, ०तप० K₁₀, ०जप० E (39d)] em.,
लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄, लभत्यसौ
तमनृतं स कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E (40d) प्रशंसते] Σ, प्रशंस्यते C₀₂
(41a) न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E, न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C₀₂, न पीड्येत K₁₀,
निपीड्येत K₇ (41b) अतिथिं] Σ, अति C₀₂, ० ० ० K₁₀ • न दुष्यति] Σ, नुदुष्यति
C₄₅, ० दुष्यति K₁₀ (41c) अतिथि०] C₉₄K₈₂, अतिथि C₄₅C₀₂K₇E, अतिथि K₁₀
• ०प्रिय०] Σ, प्रियः C₀₂ • यः] Σ, यर् C₉₄, य K₈₂ (41e) अतिथेः] C₄₅C₀₂
K₇, अतिथि० C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथि E (41ef) ०संतोषस्तस्य] Σ, ०संता यस्य C₄₅
(41f) पुण्य०] Σ, पून० K₇ (42a) ०आर्घ्य०] Σ, ०आर्घ्य० E • ०पात्रेण] conj.,
०पाद्येन C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (42c) अन्नव०] Σ, अन्नम्व० C₀₂, ०अन्नव० K₁₀ (42d)
निवेदयेत्] Σ, प्रदापयेत् E

पुत्रदारात्मनो वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३ ॥
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५ ॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६ ॥
 †न गतिमतिथिज्ञस्य† गतिमाप्नोति कर्हचित् ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७ ॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८ ॥

✧

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab : न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव
 वा 44cd cf. 12.37cd : द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः 47cd = Vāyup 2.17.8 =
 BrahmanḍaP 2.15.8 ≈ ŚDhU 4.44ab : तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः

✧

(43a) ०दारात्मनो] Σ, ०दारात्मनो C₉₄, ०दारात्मको E (43b) ०पूजयेत्] C₉₄
 K₈₂E, ०पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀, ०पूजते K₇ (43c) श्रद्धया] Σ, श्रद्धाया C₀₂ • चाविक-
 ल्पेन] Σ, चापि कल्पेन C₉₄ (44a) ०चरणं] Σ, ०प्रवरं E (44b) देशजन्मनी] Σ,
 देशजन्मना C₉₄ (44c) चिन्तयेन्म०] Σ, चित्तयेत्म० C₄₅, चिन्तयेत्म० K₇ (44d)
 ०गतः] Σ, ०गताः C₀₂, गतम् K₁₀ (45b) ०सूय०] C₉₄K₈₂K₇E, ०सूर्य० C₄₅C₀₂,
 ०सूर्य० K₁₀ (45d) ०तपः०] Σ, ०तप० K₇ (unmetr.) (46b)] C₉₄K₈₂K₇,
 नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅, नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृससमतमुत्सृजेत् K₁₀, न संशय
 समश्नुते E (47a) न गतिम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, न तिथिम० C₀₂E, न गति ना० K₈₂
 (47b) कर्हचित्] Σ, कर्हिचित् C₉₄E (47c) ०यान्त०] Σ, ०यान्ति० C₀₂ (48a)
 सक्तु०] em., शन्कु० C₉₄C₄₅, शंकु० C₀₂, शक्तु० K₈₂K₇, शक्थु० K₁₀, शक्ति० E •
 चैकेन] Σ, चैकेन K₇ (48b) आसीन्महाद्भुतः] corr., आसीन्महद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀, आसी महद्भुतः C₀₂, आसीत्महाद्भुतः K₇, आसीन्महद्भुतम् E (48c) ०दा-
 नेन] Σ, ०प्रादानेन C₀₂ (48d) स्व०] Σ, ०स्व० K₇, स० E • ०गतम्] Σ, ०गतः
 C₀₂

चतुर्थोऽध्यायः

नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९ ॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५० ॥

दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१ ॥

निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२ ॥

दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३ ॥

मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४ ॥

50b cf., e.g., MBh Suppl. 14.4.2477: श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् 54 cf. BuddhCar II.35: गीतैर्हियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायस-
मामिषार्थं तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

(49b) उत्तम] Σ, उत्तमम् C₀₂, उत्तमः E (49d) कीर्तिता] Σ, कीर्तितम् C₀₂,
कीर्तिताः E (50b) धर्मसारं] em., धर्मः सारं C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धर्मभारं E (50c)
स्वर्गो] Σ, स्वर्ग C₀₂ (50d) कीर्तिर्दं] C₉₄C₄₅K₁₀E, कीर्ति दं C₀₂K₈₂K₇ (51a)
दमस्तीं] Σ, दम तीं C₄₅ (51d) दमः] Σ, दम C₀₂, दमं E • कामं] Σ, काम
K₇ (52a) दमः] Σ, दम C₀₂ (52b) भ्रमरं] Σ, भ्रमरां K₇ (52c)
घ्राणा] Σ, घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ (52d) इन्द्रियाः] Σ, इन्द्रियः E (53b) सर्वे]
Σ, सर्वं C₄₅ • हराः] Σ, हरा E (53d) व्रजेत्] Σ, व्रजे--- C₉₄ (54a) मृगे]
Σ, मृगो K₁₀E • श्रोत्रं] Σ, श्रोत्रं C₀₂, श्रोतं K₇ • वशं] Σ, वचशां C₄₅
(54b) पतङ्गाश्च] Σ, पतङ्गा चं E • षोर्मृताः] Σ, षो मृताः C₀₂, षो मृताः
K₇ (54c) घ्राणया] Σ, घ्रातया C₄₅ (54cd) नष्टो नष्टो] Σ, नष्टो C₄₅

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥
पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥
अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ॥ ४:५७ ॥
अतिदानाद्वलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥
दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

✧

56d cf. MahāSubhS 563cd : विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् 58a cf. MahāSubhS 563ab : अतिदानाद्वलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand : तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd : विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

✧

(55b) ०सदुःसहः] Σ, ०सदुःसह C₄₅, ०सुदुस्सहः K₁₀ (55c) पुनः] Σ, पुन C₉₄^{ac} (55d) तेभ्यः] Σ, तेभ्य E (56a) पुरुरवो] Σ, पुरोरवे C₀₂, पुरुरवा० E (56ab) तिलोभेन अतिकामेन] Σ, तिकामेन अतिलोभेन E (56b) दण्डकः] Σ, पुण्डकः E (56c) सागरा०] em., सगर० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सागर० C₀₂ (57b) अतिपानेन] Σ, अतिपापेन E (57c)] conj., अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄, अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇, अतितृष्णा च मन्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च E (57d) नहुषो] Σ, नघुषो K₁₀ (58a) ०र्नष्ट] Σ, ०र्नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂ (58c) अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇, अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂, अतिख्यातान्नलो E (58d) नृगो गो०] E, नृगङ्गो० C₉₄C₀₂K₁₀K₇, नृगं गो० C₄₅K₈₂ (59a)] Σ, हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E (59c) ०नाश] C₄₅, ०नाशो E ०नाम C₉₄C₀₂K₈₂, ०नश्च K₁₀, ०नागा K₇ (59d) विप्र] Σ, विप्रा K₈₂K₇ • दमया] Σ, दया C₄₅^{ac}

चतुर्थोऽध्यायः

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥
परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥
परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२ ॥
परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३ ॥
जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४ ॥

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थ-
संचयान् ॥

(60a) निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀, निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृण K₈₂^{ac}, निर्घृणे K₈₂^{pc}, निर्घृणे E
(60b) निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂^{ac}K₁₀, निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृणे K₈₂^{pc}E (60c) निर्घृणे]
C₉₄C₄₅K₁₀E, निर्घृणे C₀₂K₈₂K₇ (60d) निर्घृणे] Σ, निर्घृणे C₀₂K₇ (61b) °जीवा-
पकर्षणे] Σ, °जीवापकर्षणे C₄₅, °जीवोपकर्षणे E (61c) परनिन्दा°] Σ, परनिन्द=
C₉₄ • °परान्नेषु] Σ, °परान्नेषु K₁₀ (61d) घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, घृणा C₀₂K₁₀E
(62a) घृणी°] Σ, घृणा C₄₅ (62c) °ब्राजा] C_ΣK₇, °ब्राजी K₈₂K₁₀, °ब्राज्या
E (62d) °पर°] Σ, °पशु° K₁₀ (63b) अन्याया°] Σ, अन्यया° K₁₀ • °र्ज-
नम्] Σ, °र्जवम् K₁₀ (63c) °तुला°] Σ, °तुल° K₁₀ (63d) °र्थ°] C₉₄C₄₅
K₈₂E, °र्थ C₀₂, °र्थ K₁₀, °र्थ K₇ (64a) विप्र] Σ, विप्र C₉₄, विप्रे C₀₂ (64b)
घृणी°] Σ, घृणां E (64c) वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, वनजाव=जा C₄₅^{ac}, व-
नजा वनिजा C₄₅^{pc}, वनज विनजा K₇ (64d)] corr., विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅
K₇, विलगोचरगोचरः C₀₂E, विलगोचरगोचराः K₈₂, विलगाचरणाचराः K₁₀

परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५ ॥

परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६ ॥

एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनो
लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेद्
दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७ ॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मानं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८ ॥

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

(65b) वक्ष्ये] Σ, वक्ष्या E (66b) अभोज्येषु] Σ, अभोज्ये C₄₅ (66c) शौण्डे] K₈₂, सौण्ड्ये C₉₄C₀₂K₇, शौण्ड्ये C₄₅, {सौण्डे} K₁₀, सौण्डो E (67a) ०पुरुषाः] K₇, ०पुरुषः C_ΣK₈₂K₁₀E • ०र्थिनो] em., ०र्थिनः K₇^{pc}, ०र्थिनां C_ΣK₈₂K₁₀E, ०र्थिना K₇^{ac} (67b) ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] Σ, ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C₀₂, नन्दनवायुवान्ति E (67c) ०श्रुतिं] K₇, ०श्रुति० C_ΣK₈₂K₁₀E • नित्यं] Σ, नित्य C₄₅ (67d) स आयुष] em., समायुष C_ΣK₇, समायुषः K₈₂ (unmetr.), {समायुष} K₁₀, स मानुष E • निःसंशयः] Σ, निसंशयः K₈₂ (68a) चतुर्मानं च०] corr., चतुर्मानश्च० C₉₄C₄₅ K₈₂K₇E, चतुर्माणश्च० C₀₂, {चतुर्मानश्च०} K₁₀ (68ab) ०तुःशत्रुश्च०] Σ, ०तुशत्रु च० C₀₂, ०तुःशत्रु च० E (68b) ०तुरायतनं] Σ, ०तुरायतनं C₉₄, ०तुरायतनम् K₁₀ (68c) ०पादं] Σ, ०पादः K₈₂, ≠ K₁₀ (68d) पञ्चधन्य०] Σ, धन्यपञ्च० E

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिथ्या सम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सोऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति ? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd-32ab : मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते । 74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 74 cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥

(69a) ०मौनस्य] Σ, ०मोनस्य C₄₅ (69c) पारुष्य०] Σ, पारुष्यं K₈₂ • ०पिशुना०] Σ, ०पिण्डाना० E (70c) चतुःशत्रुर्नि०] C₉₄C₄₅E, चतुशत्रु नि० C₀₂K₈₂ K₁₀K₇ (70d) सोऽरिहा] Σ, स्त्रोरिहा C₄₅, सर्वथा E (71c) मुदितो०] Σ, मुदितौ० E (71d) चायतनं] Σ, चायतन C₉₄, चायतन_l C₄₅ (72c) ०भवः] C₄₅C₀₂^{pc}K₈₂ K₁₀K₇, ०भव C₉₄C₀₂^{ac}, ०भवं E (72cd) सूक्ष्मं ध्या०] C₉₄K₈₂K₇E, सूक्ष्मा_lन्या० C₄₅, सूक्ष्म_lध्या० C₀₂, सूक्ष्मध्यान० K₁₀ (72d) ०नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀, ०नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄, ०नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, ०नमुक्तं चतुर्विधि K₇, ०नयज्ञश्च E (73a) स्मृतो] Σ, स्मृता C₀₂E • धर्मो] Σ, धन्या E (73cd) आहुः सू०] Σ, आ० = C₉₄ (74ab) धर्मश्च०] Σ, धर्म च० C₀₂K₁₀ (74b) ०श्रितः] Σ, ०श्रिताः K₇ (74d) भैक्षुकः] Σ, भक्षुकः E

धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥

[यमेष्वाप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ४:७८ ॥

77c–f ≈ MBh Suppl. 12.30 : ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition) : ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.228 : ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56 : अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1–4 ≈ AgniP 168.25

(75a) यैरिदं] Σ, येरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] Σ, वेति C₀₂ (75d) प्रवर्धनम्] Σ, प्रवर्धनः E (76b) धन्यादेव] Σ, धर्मादेव E mssALL, स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ (76d) मानवे] em., मानवः C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (77a) स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, स्थानं C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] Σ, पञ्चैव E (77b) कीर्तयिष्यामि] Σ, कीर्तयिष्यामि K₁₀ (78a) समुत्कर्षे] em., समुत्कर्ष C₉₄K₈₂, समुत्कर्ष C₄₅, समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E (78b) राज०] Σ, राज्ञी० E (78c) निर्वन्धः] em., निर्वन्धः C₄₅K₇, निर्वन्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्वन्धस् E (78d) ब्रह्महत्याया] Σ, ब्र॒ह्म॒ह॒त्या॒या C₉₄

चतुर्थोऽध्यायः

ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातक पञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥

79 ≈ Manu II.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.229: गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu II.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu II.58

(79a) ब्रह्मोज्झं] em., ब्रह्मो ऋग्० C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ब्रह्म ऋग्० E (79b) सुहृद्वधः]
 Σ, सकृद्बुधः E (79c) नाद्ययोर्जग्धिः] em., न्नञ्च यो जग्धिस् C₉₄, न्नञ्च यो
 जग्धि C₄₅, न्नञ्च योद्विग्नः C₀₂, न्नञ्च यो जग्धिः K₈₂, न्नञ्च यो जग्धिः K₁₀, न्नञ्च
 यो जवे K₇, न्नञ्च यो विप्रः E (80a) स्वयोन्यासु] Σ, सुतोन्त्यासु C₄₅ (80c)
 सख्युः] em., सख्य C_ΣK₈₂E, = K₁₀, सख्यु K₇ • पुत्रस्य च स्त्रीषु] Σ, = = = = =
 K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E (80d) समः] Σ, = K₁₀, सम E (81a) निक्षेप०]
 Σ, निखेप० C₄₅, निक्षेप० K₁₀ (81b) नराश्वरजतस्य] Σ, नराणां स्वजनस्य C₄₅,
 नराश्वरजतस्य K₁₀ (81d) रुक्मस्तेय०] em., रूग्म्य० य० C₉₄, रुग्मस्तेय० C₄₅
 C₀₂K₈₂K₇, = = = K₁₀, हतस्तेय० E • समः] Σ, सः C₄₅^{ac}, सम E (82a) एते]
 Σ, एते K₁₀, एव E • सम्भूय] Σ, संभूयो C₀₂, संभूयो K₁₀ (82c) पञ्चैतत्]
 corr., पञ्चैतन् C_ΣE, पञ्चैते K₈₂, पञ्चैतम् K₁₀, पञ्चैतन् K₇ (82e) मादम्]
 Σ, माद E (82f) वर्जनीयं] Σ, वर्जनीयो C₀₂

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥
 इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
 सुलभानि न दत्तानि इन्धनाभ्युदकानि च ।
 क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारितोषिकमेव च ।
 स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥

(83ab) मनमाधुर्यश्च०] em., ०मनसा धूर्यश्च० C₉₄C₀₂K₈₂K₇, ०मनमाधूर्यश्च० C₄₅,
 ०मन५धूर्य५० K₁₀, ०मनसा भूर्यश्च० E (83b) ०क्षुर्बुद्धि०] C₉₄C₄₅K₇E, ०क्षु बुद्धि०
 C₀₂K₈₂, ५५५ K₁₀ (83c) ०दानं च] Σ, ५५ K₁₀, ०दानश्च E (83d) ०बुद्धिं च]
 C₉₄K₈₂K₇, बुद्धिश्च C₄₅, ०दृष्टिं च C₀₂E, ५५५ K₁₀ (84a) प्रसन्न०] Σ, प्रसन्न०
 K₁₀, प्रसन्न० K₇ (84c) यथा०] Σ, यस्य E • ०दानं] Σ, ०दातश्च E (84d)
 स्वाश्रमा०] Σ, स्वासमा० C₀₂ • ०गतो] Σ, ०सतो K₇ (85b) इन्धनो०] Σ,
 इत्वनो० K₇ • जात०] Σ, जा० C₄₅ (85c) सुलभानि न] Σ, सुरभानि च E
 (85d) ०दकानि] Σ, ०तकानि K₁₀ (85e) क्षुते] conj., क्षुतं C_ΣK₈₂K₁₀K₇, शतं
 E (86a) पञ्चार्जवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, पञ्चार्जवः C₀₂, ५५५५ K₁₀, पञ्चार्जवा E •
 प्रशंसन्ति] C_ΣK₇, प्रशंसन्ति K₈₂E, प्रससन्ति K₁₀ (86c) कर्म०] Σ, ५र्म०
 C₉₄, कम्मा० K₁₀ • ०वृत्त्याभिवृद्धिं च] Σ, ०वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, ०वृत्त्याभिवृद्धिश्च E
 (86d) पारितोषिक०] em., पारतोषिक० C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (86e) स्त्रीधनोत्कोच०]
 Σ, स्त्रीधनज्ञो च E • ०वित्तं च] Σ, ०वित्तिश्च K₁₀ (86f) आर्जवो ना०] Σ, आर्जवश्च
 C₀₂, आर्जवेना० E

चतुर्थो ऽध्यायः

आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

(87ab)] C_ΣK₁₀K₇, om. K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः K₈₂^{pc} आ-
र्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E (87cd) (आर्जवो... वृथाग्नयः)] Σ, om. E
(88ab) (आर्जवो... तिष्ठति)] Σ, om. E (88a) °ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇E, °ग्रामात्
C₀₂K₁₀, °ग्रामाः K₈₂ (88d) तस्य चरन्ति] Σ, त॒ --- न्ति C₉₄, तस्य रमन्ति E
(89a) यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमप-
रिभागः E • द्विजेन्द्र] Σ, नरेन्द्र E (89b) °येत्तं मनुष्यः] corr., °येत्तन्मनुष्यः C₉₄
K₈₂K₁₀K₇E, °येत्त मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ (89c) दुरित०] Σ, इरित० E •
°पहारी] Σ, °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते] Σ, °ज्ञयाते K₈₂ (89d) °वर्ता] conj.,
°वृत्ता C_ΣK₁₀K₇, °वृत्ताः K₈₂E (Colophon) नामाध्यायश्चतुर्थः] Σ, नामश्चतुर्थो
ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्

अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२ ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 201v-202r, C₄₅ ff. 208v-209r, C₀₂ ff. 277r-278r, K₈₂ ff. 9r-9v, K₁₀ exp. 50 (upper) and 51 (lower), K₇ ff. 217r-218r, M ff. 9r-10r, E pp. 597-599 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

① विगतराग उवाच] Σ, विगतराग उवाच C₉₄ ①a कथय नि०] Σ, कथयति E • ०तत्त्वं] Σ, तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E, त्वां विशेषात् C₄₅, सांप्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀, साम्प्रतं त्वं विशेषा M ①b ०वचनतुल्यं श्रो०] M, वदनतुल्यं श्रो० C₉₄C₀₂K₈₂^{pc}K₁₀K₇E, वदनतुल्यां श्रो० C₄₅, वदनतुल्यं श्रो० तुल्यं स्त्रो० K₈₂^{ac} • ०कामो] Σ, ०कामा ME ①c ०दहन०] Σ, ०वदन० E • ०दग्धं] Σ, ०दग्ध M • ०निषिक्तम्] Σ, ०विमुक्तम् C₄₅, ०निषिक्तः M ①d अपर०] Σ, अपरं K₈₂ (unmetr.), अर० M^{ac} • मतज्ज्ञं नास्ति] conj., मतज्ञा नास्ति C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₇M, तज्ञा नास्ति C₉₄^{ac}, मतज्ञान्नास्ति C₀₂, मे० ० ० ० ० K₁₀, ०न तज्ज्ञान्नास्ति E • धर्मेषु तृप्तिः] Σ, मे धर्मतृप्तिः M ② अनर्थ०] Σ, अर्थ० M ②a ०सुख०] Σ, ०मुख० K₈₂^{ac} • ०मतो ऽन्यत्] C_ΣK₈₂K₇, ०मतो ऽन्य K₁₀, ०मतो न्यः M, ०मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] Σ, कीर्ति० K₈₂K₁₀ ②b ०विशेषः] Σ, विशे० C₉₄, ०विशेष C₄₅ • प्रकारः] Σ, पकारः K₇ ②d ०विनाशं] Σ, ०विनाश० C₀₂E

पञ्चमो ऽध्यायः

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३ ॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४ ॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५ ॥

श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६ ॥

मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७ ॥

❖

3 = LinP 1.8.29cd-30ab = VDhU 3.233.202

❖

(3a) इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ईज्या C₀₂K₁₀M • दानं] Σ, दान० K₁₀ (3c) ०प-
वास०] Σ, ०प्रवाष० M (4a) ०निर्देशं] Σ, ०नियमं K₈₂, ०र्देशं K₁₀ (4c) शारीर०]
Σ, शरीर० K₁₀ • ०शौचमाहारो] Σ, ०शौच=हारो C₉₄, ०स्रोतमाहार M (4d) मा-
त्रा भावश्च] Σ, मात्रा भावं च C₉₄, सात्राभावश्च K₁₀ (5a) ताडयेन्न] Σ, ताडये न
K₇M • बन्धेत] Σ, बन्धेन M (5c) ०द्रव्येषु] Σ, ०द्रवेषु M (5d) शौचं] Σ, शौच
K₇ • कायिकमुच्यते] Σ, कायिकमुमुच्येते K₇ (6a) श्रोत्र०] M, श्रोत० C_ΣK₈₂K₁₀
K₇E (6b) गुदोपस्थ०] Σ, गुदोपस्थ० K₇, गुदापस्थ० E (6c) मुखस्या०] Σ,
मुखस्था० C₄₅ (6cd) शौचमा०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, शौचमा० C₄₅K₁₀, शौच आ०
M (6d) ०वचनेषु] Σ, ०वषनेषु M (7a) ०विष्टा०] Σ, ०विष्ट० K₁₀M (7c)
मृत्तोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E, मृत्तोयैस्तु C₉₄, मृत्तोयैस्तु C₄₅M, मृत्तोयैस्तु K₇ • ०पस्थं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०पस्थ C₀₂E, ०पस्थः M (7d) शौचयीत] Σ, शौचये च M

एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८ ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९ ॥
 [आहारशौचम्]
 आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१० ॥

8 ≈ Manu ५.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ 9ab ≈ Manu ५.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 10 ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि । अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. AṣṭāṅgHṛ 8.46cd-47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।; cf. SannyāsUp ५9: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

(8a) ०पस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०पस्थ० C₀₂K₁₀M • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, गुदो C₀₂K₁₀, गुद M (8b) तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, तथैकत्र C₄₅, तथैकत्रे M, तथैकश्च E • दश] Σ, दश: C₀₂ (8c) उभयोः] Σ, उभय M • दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, दातव्यो C₀₂E, दातव्य M (8d) मृदः] C_ΣK₇E, मृत: K₈₂M, मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂, शुद्धिसमीहया C₀₂, शुद्धिं समीहता K₁₀, शुद्धि: समीहता K₇, शुद्धि समीहता M, शुद्धिं समाहिता E (9a) एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M, चेतच्छौच C₀₂E, एत० = K₁₀ (9b) ०गुणं] Σ, ०गुण C₀₂ (9c) वानप्रस्थस्य] Σ, वानप्रस्थे तु M • त्रि०] Σ, द्वि० C₀₂ (10a) ०शौचं] Σ, ०शौच M (10b) शृणुष्ववहितो] Σ, शृणुष्ववहितो = C₉₄, शृणुष्ववहितो K₁₀ (10d) ०कं जलं] Σ, ०कोदकं M • पिबेत्] Σ, पिबे C₄₅ (10e) ०चारदानार्थं] Σ, ०चरदानार्थ M, ०चारणार्थाय E

स्निग्धस्वादुरसैः षड्विराहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११ ॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२ ॥
 लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
 गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३ ॥
 छत्ताकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४ ॥
 हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५ ॥

13ab ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च 14ab cf. Manu 5.19ab:
 छत्ताकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

(11a) °स्वादुरसैः] C_ΣK₈₂K₇, °स्वा॒रसैः K₁₀, °स्वादुरसं M, °स्वादुरसैः E (11b)
 °हारषड्रसैर्बु०] C₄₅E, °हारसद्रवैर्बु० C₉₄K₈₂K₇, °हारसद्रवैर्बु० C₀₂, °हारषड्रसैर्बु०
 K₁₀, °हारे सद्वद्बु० M (11c) °वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, °दै॒षम्य-
 नाशास्ति C₄₅, °वैशम्य नस्यास्ति M, °वैषम्य नश्यन्ति E (11d) रोगाः] Σ, रोग
 M • सुदारुणाः] Σ, स्वदारुणाः M, सुदारुणः E (12a) अभक्ष्यं] C_ΣK₈₂K₇, °= °= °
 K₁₀, अभक्षं ME • च न भक्षेत] Σ, न च भक्षेतः M (12b) न च] Σ, च न K₇
 E (12c) गम्येत] Σ, गम्येतः M (12d) अवाच्यं] Σ, अवाचं C₀₂ (13a)
 पलाण्डुं] E, पलण्डुं C_ΣK₁₀K₇M, पलडुं K₈₂ (13b) कवकानि] Σ, च कचानि E
 (13c) गौरं च] em., गोरस्व C₉₄K₁₀, गोरश्च C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, गौरश्च E • मांसं] Σ,
 मांसः M, मांसं E (13d) विधानतः] Σ, विधानत् M (14a) छत्ताकं] Σ, छत्ताक
 C₀₂ • विड्व०] Σ, विद्व० K₈₂K₇ (14b) गोमांसं] Σ, गोमाञ् C₄₅^{ac} (14c) चटकं]
 Σ, चटकाम् C₀₂K₁₀ (14d) °पादांश्च] Σ, जालपादश्च M (15a) °चक्राह्व०]
 Σ, °चक्राह्व० M (15b) °कुक्कुटान्शु०] C_ΣK₇E, °कुक्कुटां शु० K₈₂, °कुक्कुटां शु०
 K₁₀, °कुक्कुटां शु० M • °श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₇E, °शोनकान् C₄₅, °श्येनका K₈₂,
 °श्येनकां K₁₀, °श्येनकम् M (15c)] C₄₅K₇, काकोलूकस्व०= °= °= C₉₄, काको-
 लूकबलाकं च C₀₂K₈₂ME, काकोलूकं बलाकं च K₁₀ (15d)] Σ, मत्स्यादीनि च
 वर्जये M

अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६ ॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥ ५:१७ ॥
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥ ५:१८ ॥
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:१९ ॥

19ab ≈ Manu 5.106 : सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

19cd E adds here, after pādas cd : शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

(16a)] C_२K_{८२}K_७, अमेध्याश्चापवित्रांश्च K_{१०}, अमेध्याश्च पवित्राश्च M, अमेध्यश्चा-
 पवित्रांश्च E (16b)] Σ, सर्वान्येतानि वर्जयेत् M (17c) विशेषेण] Σ, मशेषेण
 M (17e) जिज्ञासितो] Σ, जिज्ञासनो K_७, जिज्ञासतो E (17f) ०क्षिप्तः] C_{९४}
 C_{०२}K_{८२}K_७E, ०क्षिप्य C_{४५}, ०क्षिप्त K_{१०}M • कथितो] Σ, कथितं E (18a) ०वादी]
 Σ, ०वादि M • ०रतः शुचिर्] C_{९४}C_{४५}E, ०रतः शुचि C_{०२}K_७, रतः शुचिन् K_{८२}K_{१०},
 ०रत शुचि M (18c) अहिंसकः] Σ, अहिंसक C_{४५}M • शुचिर्दान्तो] C_{९४}C_{४५}K_{८२}
 K_{१०}, शुचि दान्तो C_{०२}K_७M, शुचिर्दान्तौ E (18d) ०भूत०] Σ, ०भुत० M • शुचिः]
 Σ, शुचि M (19b) ०शौचं परं स्मृतम्] C_{९४}K_{८२}K_{१०}K_७, ०शौचं पर स्मृतम् C_{४५}C_{०२},
 ०शौच पर स्मृतः M, ०शौचयनं स्मृतः E (19cd) यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न]
 C_२K_७ (unmetr.), यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K_{८२}K_{१०}, यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M,
 यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E (19d) ०शुचिः शुचिः] C_२K_{८२}K_७, शुचि शुचिः K_{१०},
 ०शुचि शुचि M, ०शुचिः शुचि E (19e) वाङ्मनसां शौचं] Σ, वाङ्मनसा शुद्धि M
 (19f) शुचिः] Σ, शुचि C_{०२}M • वस्तुषु] Σ, वस्तुषुः K_७, वस्तुशु M

पञ्चमो ऽध्यायः

शौचाशौचविधिज्ञमानव यदि कालक्षये निश्चयः
सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतम् ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितं
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ५:२० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

20b ≈ 4.67b above : लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतम्

(20a) शौचाशौच०] Σ , शौचाशुच C_{45} • यदि] Σ , यदि: M • कालक्षये निश्चयः] $K_{82}^{ac}K_7$, कालक्षयैर्निश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, कालक्षयेन्निश्चयः $C_{02}K_{10}$, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्च यः E (20b) कीर्तिर्यशो०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, कीर्तियशो० $C_{94}C_{02}(\text{unmetr.})$, कीर्तिर्यषा० M • ०लङ्कृतम्] M, ०लङ्कृतः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०लङ्कृतः C_{45} (20c) सद्धर्म०] Σ , य धर्म० M • ०परितम्] Σ , ०ओदितः E (20d) परत्रमीहित०] Σ , परत्रमीहित० M, पवित्रमीहित० E • ०गतिं] em. , ०गतिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}K_7$, निःसंशयः $C_{45}C_{02}K_{82}ME$ (Colophon) ०विधिर्नामा०] C_{94} , ०विधिनामा० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, ०विधिनामा० K_{10} , ०विधिर्नाम E • ०ध्ययः पञ्चमः] Σ , ०ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वनावहितो द्विज ॥ ६:१ ॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२ ॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३ ॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४ ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 202r-203r, C₄₅ ff. 209r-209v, C₀₂ ff. 278r-279r, K₈₂ ff. 9v-10v, K₁₀ exp. 51 (lower-upper) - 52 (lower), K₇ ff. 218r-218v, E pp. 599-601 ;
C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

- (1a) °मिज्यां] C₄₅, °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E (1b) °त्तम] Σ, °त्तमः K₁₀K₇
(1c) °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] C_ΣK₇, °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀, °मोक्षेशसिद्ध्यर्थं E (1d)
द्विज] Σ, भव E (2a) अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂, अनर्थयज्ञः C₄₅, अर्थयज्ञ K₁₀K₇,
अर्थयज्ञ° E (2c) ज्ञानं] Σ, ज्ञान C₀₂K₇ (3b) अग्नि°] Σ, {अ_--- C₉₄, ° K₁₀ • °क्रिया] Σ, °क्रियाः C₄₅C₀₂ (3c) पार्वणी] Σ, पर्वणी C₄₅, {पर्वणी K₁₀
(3d) °यज्ञः] Σ, °यज्ञ C₀₂, ° K₁₀ (4b) °यतनेषु] C₄₅C₀₂E, °लयनेषु C₉₄
K₈₂K₇, °यत° K₁₀ (4c) °हस्त°] Σ, ° K₁₀, °हस्तैः E

षष्ठो ऽध्यायः

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥ ६:५ ॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥ ६:६ ॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:७ ॥
सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:८ ॥
चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:९ ॥
अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिकं निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:१० ॥

(5a) ०यज्ञं ततो] Σ , ०यज्ञं तपो C_{45} ०यज्ञस्ततो C_{02} (5c) वेदा०] Σ , अदा० K_{10} (5e) ०पुराणं च] Σ , ०पुराणश्च E (5f) ०यज्ञः] Σ , ०यज्ञ C_{02} (6a) कर्म] Σ , क्रमम् E (6c) ०चक्षुः] Σ , ०चक्षु C_{02} (6d) ०यज्ञः] Σ , ०यज्ञ C_{02} , ०यज्ञस K_{10} (7a) ०यज्ञं] Σ , ०यज्ञ $C_{02}K_{10}$ (7c) ध्यानं] Σ , ध्यान $K_{82}K_7$ (7e) सोमो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, सोमा० $C_{45}K_{10}E$ (7f)] C_{45} , सूक्ष्मं तत्त्वं --- पञ्चमम् C_{94} , सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः $C_{02}K_{82}K_{10}$, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K_7 , सूक्ष्मां तत्त्वश्च पञ्चमम् E (8c) शशिं] Σ , शशि K_{10} , शशिन् K_7 (8cd) ध्यायेत्त०] Σ , ध्याये त० C_{02} (9b) ज्वालामग्निं] Σ , जालामग्नि K_7 (9c) ०तत्त्वः] $C_{\Sigma}K_7$, ०तत्व K_{82} , ०तत्त्वं $K_{10}E$ (9d) ०नाशनः] Σ , ०नाशनम् $C_{02}E$ (10b) ध्यायेत्स्फटिकं] C_{94}^{pc} , $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ध्यायेत्स्फटि C_{94}^{ac} , ध्याये स्फटिक $C_{02}E$ • ०मलम्] Σ , ०मलः K_{82} , ०मलः K_7 (10c) तत्त्वः स] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तत्त्वन् --- C_{94} , तत्व स C_{02} , तत्त्वं स E (10d) ०जमव्ययम्] Σ , ०मव्ययं C_{02}

षष्ठो ऽध्यायः

पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१८ ॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:१९ ॥
मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२० ॥

❖

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16) : मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्ये-
तत्तपो मानसमुच्यते ॥

❖

(18a) ०युक्तो] Σ, ०यु० C₉₄ (tops of akṣaras lost), ०युक्तौ E • च] Σ, om. C₄₅
E • पुनर्जन्म०] Σ, पुनर्जन्म० C₉₄ (tops of akṣaras lost), पुनर्जन्म० C₀₂ (18b)
जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E, जिज्ञास्यतां C₄₅K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ (18c)
जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E, जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ०] Σ, मुक्ति
भ० C₀₂ • न वा] Σ, भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, मानमानवाः C₄₅, मानवा
C₀₂, मानव E (18d) प्रत्यक्षा०] Σ, प्रत्यक्ष० K₈₂ • ०वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀,
०वेदनीयः C₉₄C₀₂K₇, ०वेदनीय E (19a) ०तप] Σ, ०तपम् E (19c)] Σ,
मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) (19d) मनोवाक्कर्म] C₉₄K₇E, मनोक्कर्म C₄₅,
मनोवाक्कर्म० C₀₂, मनोवाक्काय० K₈₂K₁₀ • ०परम्] C₀₂, ०परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
(19e) कायिकं] Σ, कायिक K₈₂ (20a) ०सौम्यं] K₇, ०सौम्य० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E,
०सौम्य० C₀₂ (tops of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, प्रसादं च C₄₅E,
प्रदानश्च K₁₀ (20c) मौनं] Σ, मौन० E • ०शुद्धिश्च] Σ, ०शुद्धिं च C₀₂E (20d)
पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇, पञ्चैते C₄₅K₈₂, पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतन् E

अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२१ ॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२२ ॥
 इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
 मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२३ ॥
 स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२४ ॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 अभ्रावकाशो वर्षासु तपःसाधनमुच्यते ॥ ६:२५ ॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तपसाधनाः ॥ ६:२६ ॥

21cd ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15): अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ 22 cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ 24ab cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवा-
 देषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥ 25ab ≈ MBh Appendices 15.801: मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ≈ UMS 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकाशं शीतोष्णे पञ्चाभिर्जलशायिता

(21c) °भ्यसनं चैव] Σ, °भ्यसनं = C₉₄, °भ्यसनं चैव K₁₀ (22a)] Σ, आ-
 र्जवत्वमहिंसाश्च E (22b) °चर्यं] Σ, °चर्यं C₀₂E (22c) शौचं] Σ, शौच E
 (23a) इष्टं] Σ, इष्ट C₀₂K₁₀ • °भावं] Σ, °भावश्च E (23b) पथ्यं] Σ, सत्यं E
 (23c) मनो°] Σ, मन° E • पञ्चैतत्] Σ, पञ्चैतत् K₇, पञ्चैतान् E (23d)] Σ,
 तपमुक्तं महर्षिभिः E (24a) °शीर्भि°] C₉₄E, °शीभि° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (24b)
 °तिथि°] Σ, °तिथि E (24c) °मिश्रक] Σ, ° = °क C₉₄, °मित्यश्रक C₄₅ • प-
 ञ्चैतत्] Σ, पञ्चैतन् E (24d) तप उक्तं] Σ, तपमुक्तं E (25b) ग्रीष्मे] Σ, गृष्मे
 E (25c) °वकाशो] em., °वकाशे C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (25d) तप°] Σ, तप C₀₂ •
 साधनमु°] C₉₄K₈₂K₇E, साधन उ° C₄₅C₀₂K₁₀ (26a) दानं] Σ, दानं K₁₀ (tops
 of akṣaras lost), दानश्च E (26c) दानं] Σ, दानश्च E (26d) तप°] E, तपः C_Σ
 K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.)

षष्ठो ऽध्यायः

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६:२७ ॥

येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
स्वर्गाकाङ्क्षानृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२८ ॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः ॥

✧

(27a) कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E, कृच्छ्रादिकृच्छ्र C₀₂, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀, कृ-
च्छ्रातिकृच्छ्रं K₇ (27b) ०याचितम्] Σ, ०याचितः E (27c) चान्द्रायणं प-
राकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇, चान्द्रायनं पराकं C₄₅, चान्द्रायणं पराकं K₈₂, चान्द्रायणवराकश्
E (27d)] Σ, तपसान्तपनादयः C₀₂E (28a) तप त०] E, तपस्त० C_ΣK₈₂K₁₀
K₇ (unmetr.) • ०मनसा] em., ०मनसः C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (28b) निर्मलमति०]
Σ, निर्मलर्मति० C₄₅ • जघन्यं] Σ, जगत्यं E (28c) ०काङ्क्ष०] Σ, ०कांक्ष० E •
सर्वान्तिकं] Σ, सर्वार्त्तिकं C₄₅ (28d) ०भवने] Σ, ०भवेने K₇ • ०साध्यं वहेत्]
C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०साध्यम् ॥ = C₉₄, ०साध्य वहेत् C₄₅, ०साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१ ॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२ ॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३ ॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४ ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 203r-204r, C₄₅ ff. 209v-210v, C₀₂ ff. 279r-280v,
K₈₂ ff. 10v-11v, K₁₀ exp. 52 (lower-upper) - 53 (lower), K₇ ff. 218v-219v, E pp. 601-603;
C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) तथेत्याहुः] Σ, तथेत्याहुः C₄₅K₈₂ (1c) वस्त्रं] Σ, वस्त्र C₀₂K₁₀ (2a)]
C_ΣK₈₂K₁₀, अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः K₈₂^{ac}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K₇, अन्नाद्भवन्ति
भूतानि E (2c) अन्नाच्छ्रीः] Σ, अन्नाच्छ्री K₁₀E • कान्ति वीर्यं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀,
कान्तिवीर्यश्च C₉₄K₇ (unmetr.), कान्तिवीर्यश्च E (2d) अन्नात्सत्त्वं च] Σ, अन्ना
सत्त्वश्च C₀₂, अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] Σ, जाय= C₉₄ (3a) अन्नाज्जी०] C₉₄K₈₂K₁₀
E, अन्ना जी० C₄₅C₀₂K₇ (3b) अन्नं] Σ, अन्नां C₀₂, अन्ना K₁₀ • ँकरं] Σ, ँकरः
C₀₂E (3c) दर्पः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, दर्प C₄₅K₇, दर्पो E (3d) अन्नाच्छौर्यं च]
C₉₄C₀₂K₇, अन्नात्सौर्यश्च C₄₅K₈₂K₁₀, अन्नाच्छौर्यश्च E (4a) अन्नं क्षु०] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}
K₇, अन्ना क्षु० C₀₂K₈₂^{ac}, अन्नात्क्षु० K₁₀E (4ab) ँव्याधीन्स०] C₄₅K₇, ँव्याधान्स०
C₉₄C₀₂K₁₀, ँवाधान्स० K₈₂, ँव्याधा स० E (4b) विनाशयेत्] Σ, विशयेत् C₄₅

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५ ॥
[वस्त्रदानम्]
वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६ ॥
विद्यावान्सुकुलीनोऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७ ॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८ ॥
तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९ ॥
नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१० ॥
श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११ ॥

5 ≈ ŚDhU 1.27: अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥ ≈ MBh suppl 14.4.2285-86: अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् । तस्मादन्नविशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ ≈ NāradaP 1.13.71: अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । सर्वदानफलं यस्मादन्नदस्य नृपोत्तम ॥ 5cd = ŚDhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति 11 cf. Manu 7.86-87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धान्तयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

(5a) अन्नदः] Σ, अन्नद E (5b) प्राणदश्चापि] Σ, प्राणश्चापि K₁₀ • सर्वदः] Σ, सर्वदा: C₀₂ (5d) भूतं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ---तन् C₉₄, भूते C₄₅, भूतो E (6a) ०भावान्म०] Σ, ०भावात्म० K₈₂K₇ (6b) श्रियादपि] Σ, प्रियादपि C₄₅, श्रिया वापि K₇ (8a) ०वज्ञां] Σ, ०वज्ञं E (8b) ०हीनो] Σ, ०ही C₄₅ (9c) जीर्णं स्फुटितं] Σ, जीर्णस्फुटितं K₁₀E (9d) कुत्सितमेव वा] Σ, कुत्सितमेव च C₀₂, कुत्सितमेव वा K₇ (10b) सूक्ष्मं] Σ, सूक्ष्म C₀₂, शुक्लं E (10c) ०दातव्यं] Σ, ०दातव्य C₀₂ (10d) ०समन्वितम्] Σ, ०तं K₈₂^{ac} (11a) ०सत्त्व०] Σ, ०स च० E

यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२ ॥

दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरं
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयं
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३ ॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४ ॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५ ॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६ ॥

15cd = 22.38 below = a line inserted after MBh I.56.18 in some manuscripts as indicated in the critical edition

(12ef)] Σ, om. K₁₀ (13a) द्विजवरे काले शुभे] Σ, द्विजयिने एकाशुभं E (13b)
नरो] Σ, दरो C₄₅ (13c) तस्मिन्याति] Σ, तस्मात्स्याति K₈₂ • सुवस्त्रं] Σ, स
वस्त्रं E • संशयम्] C₉₄C₄₅K₇, संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E (13d) दानमसकृत्पा०]
Σ, दानसत्पा० K₁₀ (14a) दानं] Σ, दान K₁₀E (14d) पातकं] Σ, पापकं
C₉₄ (15b) कटकाङ्गुलिम्] Σ, क८८ गुलिम् C₉₄, कटकाङ्गुलिम् K₁₀ (16a)
सुवर्णं] Σ, सुवर्ण K₁₀ (16b) र्षभ] Σ, र्षभः C₀₂K₁₀ (16c) तुटि०] Σ, तुटि०
E • मात्रे] Σ, मात्रो K₈₂E (16d)] Σ, सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄, सर्वपापै
प्रमुच्यते E

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥

भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥

मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥

एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥

एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥

(17a) रक्तिमाषक०] K_7^{ac} , रन्तिमाषक० C_{94} , रत्तिमाषक० $C_{45}K_{82}K_7^{pc}$, रन्तिम्मान्सक० C_{02} , रत्तिमान्सक० K_{10} , रत्तिमाषक० E (17b) ०र्ध] $C_{94}C_{45}K_7E$, ०द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ (17cd) ०वृद्धिर्ज्ञेया] $C_{94}E$, ०वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०वृद्धि ज्ञेया K_7 (18a) ०धारं] C_{45} , ०धार० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ (18ab) ०दानं प्रशंसन्ति] Σ , दा०नम्प्र०---सन्ति C_{94} (18d) सर्वं वै] Σ , सर्वं वै C_{94} (tops of akṣaras lost) (19b) ०फलं लभेत्] Σ , ०ललं भवेत् K_{10}^{ac} , ०लं भवेत् K_7 (20a) ०मुक्तस्तु] Σ , ०मुक्तिस्तु E (20b) ०शरणो] Σ , ०शरण K_7 , ०शरणां E (21a) एकहस्तं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, एकहस्त० $C_{94}C_{02}E$ (21d)] Σ , भूमिदानं प्रशस्यते C_{45} , पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) (22a) ०हस्तां च] Σ , ०हस्तञ्च $C_{45}K_{10}$ (22b) दद्याद्वि०] Σ , दद्या द्वि० E (23b) गुणागुणि०] Σ , गुणागुणि० E (23c) ०धिकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०धिक० $C_{94}K_7E$ (23d) ०त्तम] Σ , ०त्तमः K_7

जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यक्षुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
दद्यात्पादुकच्छत्तपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६ ॥

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab: हेमशृङ्गां रौप्यक्षुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । 25 cf., e.g., MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्पभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25: हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां सघण्टां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

25ab Omitted in K₁₀

(24a) जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₇, जामदग्न्ये C₉₄, जामदग्नेन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E, २ २ ण C₉₄, रामेण C₀₂K₈₂K₁₀ (24b) दत्त्वा द्वि०] Σ, दद्याद्वि० C₄₅ (24d) च] Σ, हि E (25a) शृङ्गां] Σ, शृङ्गं K₈₂, om. K₁₀ • रौप्य०] Σ, रोप्यं K₇ • श्वरां] Σ, श्वरां C₀₂E (25d) दत्त्वानन्त०] Σ, दत्त्वान्त० E (26a) रूपं] Σ, रूप K₁₀ (26b) रौप्य०] Σ, रोप्य० C₄₅, रौप्य० K₇ • गावस्तिलान्मे०] em., गावस्तिलाम्मे० C₉₄C₀₂K₇, गावस्तिला मे० C₄₅K₈₂, गावन्तिला मे० K₁₀, गावस्तिलं मे० E (26c) दद्यात्पा०] Σ, दद्या पा० K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] Σ, पत्राद्यमन्यच्च वा C₄₅, पात्रेषु लब्धेषु वै E (26d) श्रद्धादान०] Σ, दत्त्वादान० E

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेद्
 दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
 दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेद्
 दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनं
 दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राट्हीमण्डले ।
 दानादेव सुरूपयोनिभुगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
 दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

(27a) यशः] C₄₅K₇E, यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] Σ, सुखकर K₇^{pc} • ख्या-
 तिमतुल्यां] em., ख्यातिश्च तुल्यं C_ΣK₈₂K₁₀K₇E • लभेद्] Σ, भवेत् K₇E (27b)
 निगर्हणं] C₉₄C₀₂K₈₂E, निर्हणं C₉₄^{ac}, निर्वर्हणं C₄₅K₇, निगर्हन K₁₀ • ०गणे आनन्ददं
 सौख्यदम्] Σ, ०गणै आनन्ददं सौख्यदम् C₀₂, ०गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E (27c)
 दानादूर्जयता] Σ, दानादूर्जयतां K₈₂, दानाहु० E • प्रसाद०] Σ, प्रासाद० K₈₂ • सौ-
 भाग्य] Σ, सौगाग्य C₄₅, सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेद्] C₄₅E, दानं लभेत्
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (27d) दानादेव] Σ, दानादोव C₀₂ • ०नियतं] Σ, ०नियत C₀₂
 (28a) शक्रलोकसकलं] Σ, शत्रुलोकसकलं K₈₂, शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज०]
 Σ, दाना ज० C₉₄, दानार्ज० C₄₅ (28b) दानादेव] Σ, दानेदेव C₄₅ • महीं समस्त]
 conj., महीसमासु C₄₅C₀₂, महीं समांसु C₉₄K₈₂K₇, मही समस्त K₁₀, महीयसां स E •
 सम्राट्हीमण्डले] Σ, सम्राट्हीमण्डले C₄₅ (28c) सुरूप०] Σ, स्वरूप० K₁₀ • ०योनिभुग] K₁₀E,
 ०योनिस्सु० C₉₄ ०योनिः सु० C₄₅C₀₂K₈₂K₇ • ०भगश्च०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇, ०भग च०
 C₄₅K₈₂E • ०न्द्राननो] C₉₄C₄₅K₈₂E, ०न्द्रानने C₀₂K₁₀, ०न्द्राननौ K₇ • वीक्ष्यते] C₄₅
 C₀₂, वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₇, विक्षते E (28d) निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₇, निःसंशयः
 C₀₂, निःसंशयः K₈₂E, निःसंशयः K₁₀ (Colophon) ०प्रशंसाध्यायः सप्तमः] Σ,
 ०प्रशंसाध्यायः समाप्तः C₄₅, ०प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमोऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।

शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१ ॥

शैवे तत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।

अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२ ॥

संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।

पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३ ॥

पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।

अधोर्ध्वमध्यतिर्य च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४ ॥

स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 204r-205v, C₄₅ ff. 210v-211v, C₀₂ ff. 280v-282r, K₈₂ ff. 11v-13r, K₁₀ exp. 53 (lower) - 54 (lower), K₇ ff. 219v-221r, P₅₇ exp. 426-428, K₄₁ ff. 213r-214v, E pp. 603-606 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) ०स्वाध्यायनं] Σ, ०स्वाध्ययनं K₇ (1b) ०मुत्र] Σ, ०मूत्र K₄₁E • ०र्थिना] Σ, ०र्थिनां K₁₀ (1c) शैवं] Σ, शैलं C₀₂ • सांख्यं] C₉₄C₄₅K₇P₅₇K₄₁E, शांख्य C₀₂, सांख्यं K₈₂K₁₀ (1d) स्मार्तं] Σ, स्मार्तं C₀₂K₁₀ • भारतसंहिताम्] Σ, भारतसंहिताः K₈₂, भारतसंहितां K₇ (2a) शैवे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, शैवे C₄₅P₅₇, शैवं K₄₁E • तत्त्वं] Σ, ०तत्त्व P₅₇ (2b) शैव०] P₅₇, शैवः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, शैवाः C₀₂K₄₁E, शैवा K₈₂ • ०द्वये] Σ, ०ये C₄₅ (2d) ०सारसमुच्चयम्] Σ, ०सारं समुच्चयम् K₈₂, ०सारं समुच्चयं K₁₀ (3a) संख्यातत्त्वं तु] K₈₂K₇P₅₇K₄₁, संख्यातत्त्वं C₉₄, संख्यातत्त्वं C₄₅, शाङ्खातत्त्वं तु C₀₂, संख्यातत्त्वन्तु K₁₀, संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] Σ, संख्येषु K₁₀ (3c) ०तत्त्व०] Σ, ०तत्त्वा० C₄₅, om. K₁₀ (4c) अधोर्ध्व०] Σ, अधोर्ध्व K₁₀ • ०मध्य०] Σ, ०मध० C₀₂ (4d) यत्नतः] Σ, यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] Σ, सम्प्रबोधयेत् E (5a) स्मार्तं वर्णा०] C₉₄, तस्मार्तम्वर्णा० C₄₅, स्मार्तवर्णा० C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₄₁E, स्मार्तं वर्ण० P₅₇ (5b) धर्म०] Σ, धर्म C₀₂ • ०वर्तनम्] Σ, ०वर्तनं P₅₇, ०वर्तन E

अष्टमोऽध्यायः

शिष्टाचारोऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५ ॥

इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६ ॥

[नियमेष्वपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७ ॥

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्रीं न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८ ॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९ ॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोनिकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१० ॥

(5c) शिष्टा०] Σ , शिष्ट० K_{41} • ०चारो] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7K_{41}$, ०चार० $C_{02}E$, ०चारा
 K_{82} , ०चारो० P_{57} (5d)] Σ , ग्राह्यस्त० $\approx \approx \approx$ शङ्कितः C_{94} (6b) ०ज्ञः] Σ , ०ज्ञ
 C_{02} (7b) ०ग्रहम्] Σ , ०ग्रहः K_{82} (7c) गर्हितोत्सर्गः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}$,
गर्हितोत्सर्गः C_{02} , गर्हितो विप्र K_{82} , गर्हितो स्वर्गः $K_{41}E$ (7d) स्वयं०] Σ , स्वयं०
 C_{45} • कीर्त्यते] Σ , कीर्त्यते C_{02} (7e) ०घातं] Σ , ०घात $C_{02}E$ (8a) स्त्री दिवा
पर्वे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_{41}$, $\approx$ दिवा पर्वे C_{94} , $\approx \approx \approx$ पर्वे P_{57} , स्त्री दिवापूर्वे E (8b)
०पत्न्यपि] Σ , ०पत्नी पि C_{02} (8c) विरुद्धस्त्रीं न] K_{41} , विरुद्धस्त्री न $C_{\Sigma}K_{10}K_7$,
विरुद्धस्त्री नि० $K_{82}P_{57}$, द्विरुद्धास्त्रीन्न E (8d) ०धिकासु च] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$,
०धिकासु त C_{02} , ०दिकाषु च K_{10} , ०विकाषु च K_7 , ०पिकाषु च E (9a) ०मेष०] Σ ,
०मेय० C_{45} (10a) अयोनि०] conj., अन्योन्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$ • ०कषणा]
 $C_{94}K_{82}$, ०कर्षणा $C_{45}C_{02}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$ (10b) ०कषणापि] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०कर्षणापि
 $K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$ (10c) स्वयंमुक्ति०] Σ , स्वयंमुक्ति० C_{45} • ज्ञेया] Σ , ज्ञेयां K_{10}
(10d) तस्मात्तां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}K_{41}$, तस्मात्तां C_{02} , तस्मात्तां K_{10} , तस्मात्स्त्री E

वृषसारसंग्रहे

[स्वप्नघातम्]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११ ॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३ ॥

[वकव्रतम्]

वकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४ ॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते धुनदं सदा ।

12cd cf. PadmaP I.13.395cd : परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

(11a) स्वप्नघा०] Σ , स्वप्नजा० P_{57}^{ac} (11b) पण्डितैः] Σ , पण्डितैः C_{02} , पण्डितैः K_7 (11c) रमन्ते] Σ , रमक्षन्ते K_{41} (11d) प्रक्षरते] Σ , प्रस्खलतस् E • ततः] Σ , तत C_{02} (12a) दिवाशयं न] $C_{\Sigma}P_{57}K_{41}E$, दिवाशयेन्न K_{82} , दिवासयानं K_{10} , दिवाशायां K_7 (12b) नित्यं] Σ , नित्य K_{10} • ०परेण तु] Σ , ०परेण तु C_{94} , ०परेण च C_{02} (12c) ह्येताः] K_7 , ह्येता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}K_{41}E$ (12d) स्त्रियो] Σ , स्त्रियो E • ०कीर्तिताः] Σ , ०कीर्तिता K_7 (13ab) मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}$, मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत० K_{10} , मार्जारकवकश्चानगोमहीवेक० K_{41} , मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवेक E (13c) ०विष्ट०] Σ , ०विष्टा० E • ०मूत्रं] Σ , ०मूत्र० $C_{45}K_{10}$ (13e) ०मोदन्ति] Σ , ०षादन्ति E (14a) तपोधन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$, तपोधनः K_7 , तपोधनम् $K_{41}E$ (14c) साधयेच्च] Σ , साधये च C_{45} • मनस्तुष्टिं] Σ , मनस्तुष्टि० $C_{45}C_{02}$ (14d) ०साधन०] Σ , ०सान० K_7 (15a) मूत्रविष्टे न] Σ , मूत्रविष्टे च E (15b) धुनदं] Σ , श्वानदः K_{82} , छादनं E

अष्टमोऽध्यायः

तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५ ॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।

भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६ ॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तोऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।

क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७ ॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।

स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८ ॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।

उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९ ॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।

भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२० ॥

[अन्तरान्नम्]

- (15c) शर्वः] C₉₄K₈₂K₇P₅₇K₄₁E, सर्वः C₄₅K₁₀, सव्वः C₀₂ (16a) ऽवर्चो] C₉₄
C₀₂K₁₀K₇P₅₇K₄₁, ऽवर्चो C₄₅K₈₂, ऽवर्चा E (16b) गोव्रतिको] Σ, ऽव्रतिको C₉₄
(16c) भीमस्तु०] C₀₂K₁₀E, भीमतु० C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇, भिमस्तु० K₄₁ (17a) कु-
द्दालैर्दारयन्तो] K₈₂P₅₇E, कुद्दालैर्दारयन्तो C₉₄, कुद्दारै दारयन्तो C₄₅, कुद्दारै दारयन्ता
C₀₂, कुद्दालै दारयामास K₁₀, कुद्दालै दारयन्तो K₇, कुद्दालै दारयन्तो K₄₁ (17b)
] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, कीटकोटीशतैरपि C₀₂K₄₁E (17d) ऽव्रतः] Σ, ऽव्रत K₇
(18b) जितेन्द्रियः] Σ, द्विजेन्द्रियः K₁₀ (19a)] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇^{pc}, शेषाणाम-
न्तराणाञ्च C₀₂E, शेषान्नमन्तरान्नं च K₈₂, शेषान्नमरान्नं च P₅₇^{ac}, शेषाणमन्तराणाञ्च K₄₁
(19b) नक्तायाचित०] Σ, नक्तायाचित० K₇ • च] Σ, वा E (19cd) पञ्चैतत्क०]
Σ, पञ्चैते क० C₀₂ (20a) ऽशेषं] Σ, ऽशेषां C₄₅ (20d) विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀,
विघसासनम् C₄₅, विघसाषिनः C₀₂, विघशासनः K₇, विघसाशनः P₅₇^{pc}, घसाशन
P₅₇^{ac}, विघसासनः K₄₁, विषसासनः E

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१ ॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२ ॥

[अयाचितान्नम्]

अनारभ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३ ॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४ ॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः ॥

(21a) अन्तरा प्रातराशी] em., अन्तरा प्रान्तराशी C_ΣK₈₂K₇, अन्तरा क्रान्तराशी K₁₀, अन्तरा प्रात्तराशी P₅₇, अन्तमा प्रान्तराशी च K₄₁, अन्तसम्प्रान्तराशी E
(21b) सायमाशी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇, सायमाशीन् C₉₄, नायमाशी K₄₁, नि-
यमाशी E (21c) वासी भवति] Σ, वासी च भवति C₀₂ (21d) कदाचन]
Σ, कदाचनः C₀₂ (22a) भोजनं] Σ, नोजनं K₇ (22b) च] Σ, तु C₄₅, om.
K₈₂ • भोजयेत्] Σ, कारयेत् K₁₀ (22c) वेले च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇K₄₁, वेला
च C₄₅, वेलो च K₇, वेले व E (22d) धर्मं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇, ध-
र्मसमीहता C₀₂K₁₀, धर्मसमीहिता K₄₁, धर्मः समीहितः E (23a) अनारभ्य
य] conj., अनारम्भस्य C_ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇K₄₁E (23b) कुर्यान्नि०] Σ, कुर्या नि० K₇
(23c) परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇K₄₁, परै दत्तञ्च C₀₂, परै दत्तन्तु K₁₀, परैर्दन्तन्तु K₇
E (23d) तमयाचि०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇E, नमयाचि० P₅₇^{ac}K₄₁, तमयाचि० P₅₇^{pc} (24a)
भक्ष्यं] Σ, भक्ष्य K₈₂ (24c) काङ्क्षेन्नो०] Σ, काङ्क्षे नो० C₀₂ • व्युञ्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀
K₄₁, व्युञ्जीत C₉₄, व्युञ्जीत C₄₅, व्युञ्जीत K₇, व्युञ्जीत P₅₇E (24d) वासः स]
C_ΣK₈₂P₅₇E, वास स K₁₀, वासस्य K₇, वासः स K₄₁

अष्टमोऽध्यायः

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५ ॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत् तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६ ॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।
भुङ्क्ष्व कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

✧

- (25a) °पारुष्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, °संभिन्ना C₀₂, संभिन्नां K₄₁, °याभिन्ना
E (25b) °तीक्ष्णवाग°] conj., °स्पृष्टवाग° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, पृष्टवाक° C₀₂
K₄₁, पृष्टेवाक° E (25c) मौनपञ्चक°] C₉₄C₄₅K₁₀, मौनं पञ्चक° C₀₂K₈₂K₇K₄₁
E, मौनम्पञ्च° P₅₇ • °त्ये°] Σ, °त्ये° P₅₇^{ac} (25d) °रयेन्नि°] Σ, °रयन्नि°
E (26a) °दृष्टं च] Σ, दृष्टञ्च C₀₂ (26b) धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇,
धर्मश्चापि C₀₂K₄₁, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇, बहिष्कृतः C₀₂E,
नहिष्कृतं K₁₀, बहिष्कृतः K₄₁ (26c) अनर्था°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, अनर्थ°
C₀₂K₄₁E (26cd) °वाक्यं यत्तन्मि°] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇K₄₁, वक्तार तं मि° C₀₂, वाक्य
यत्तन्मि° K₁₀, वाक्यं यन्तन्मि° K₇E (26d) स्मृतम्] Σ, स्मृतः C₄₅ (27a) परश्रीं
ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇, परस्त्री ना° C₀₂K₄₁^{pc}E, परस्त्रीन्ना° K₁₀, परस्त्री श्री ना° K₄₁^{ac}
• °भिनन्दन्ति] Σ, °भिनन्ति C₄₅, °भिन्नन्दन्ति C₀₂ (27b) परस्यैश्वर्य°] Σ,
परसैश्वर्य° C₄₅ (27c) °दर्शना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E, °दर्शना° C₀₂, °दर्शनां
K₁₀, °दर्शना° K₄₁ (27d) पिशुनः] Σ, पिशुन C₀₂ (28a) मृत°] Σ, मृता
P₅₇^{pc} (28b) °स्थानं] Σ, °स्थान C₄₅C₀₂ (28c) भुङ्क्ष्व] K₇P₅₇, भुक्त्वा C₉₄, भुक्त्वा
C₄₅C₀₂, भुङ्क्ष्व K₈₂, भुक्ष K₁₀, भुक्त्वा K₄₁, भुक्ता E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₇P₅₇
E, कामममृष्टानां C₄₅, कामसुसमृष्टानां C₀₂, काममुमृष्टानां K₁₀, पारुष्यमृष्टानां K₄₁
(29a) स्फुटसे] Σ, स्फुटय K₁₀

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।

असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।

अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।

जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं

वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।

वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः

शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।

(30a) ०युद्धं] Σ , ०युद्धश E (30b) ०कथ०] $K_{10}K_7$, ०कष० $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}$, ०कर्ष० $K_{41}E$ (30cd) पञ्चैतत्की०] Σ , पञ्चैते की० K_{10} , पञ्चैतत्की० K_7 (30d) मे] Σ , ते E (31a) कार्य] Σ , कार्या K_{10} (31b) वाक्य०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$, वाक्यं $C_{02}K_{10}K_{41}$ • ०सौभाग्य०] Σ , ०सौभार्य० C_{45} (31c) ०भिन्न] Σ , ०भिन्न C_{02} , ०दिग्धं E (32b) दूषितः] Σ , दूषित C_{02} , भूषितः E (32c) जन्मे जन्मे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{41}E$, जन्म जन्म $C_{94}K_{10}K_7P_{57}$ • दुर्गन्धो] $C_{94}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, दुर्गन्धो C_{45} , दुर्गन्धा C_{02} , दुर्गन्धो K_{82} , दृगन्धो E (33a) तस्मान्मौ०] $C_{02}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, ० त्मौ० C_{94} , तस्मात्मौ० $C_{45}K_{82}$ • सदैव] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}E$, सदैव $C_{02}K_7K_{41}$, सुदैत्य K_{10} • कुर्वीत यो निश्चितम्] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}K_{41}E$, कुर्वन्ति येन्निश्चितम् $C_{02}K_{82}$, कुर्वन्ति योन्निश्चित K_{10} (33b) अलङ्घ्यता च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}$, अलङ्घ्यताच्च $C_{02}K_7K_{41}E$ • सर्वा सभां] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}E$, सर्वा सभा $C_{45}K_7$, सर्वः सभान् C_{02} , सर्वा सुभा K_{10} (33c) वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}K_{41}$, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य C_{02} , वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{82} , वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{10} , वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P_{57}^c , वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य E (33d) ०सहस्रशो] Σ , ०सहस्राशो C_{45} • ०मलम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, ०मलः $C_{45}C_{02}K_{41}E$ (34a) पञ्चविधं] Σ , पञ्चवि C_{45} (34b) यथातथम्] Σ , ० तथम् C_{94}

अष्टमोऽध्यायः

आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।

भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥

तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।

सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥

भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।

भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥

भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।

भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मनानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥

चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।

तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥

[वारुणं स्नानम्]

(34c) आग्नेयं] Σ, आग्नेये K₁₀ • वारुणं] Σ, ब्राह्मणं K₄₁E • ब्राह्म्यं] Σ, ब्रह्म्यं K₇ (35a) स्नानं] Σ, स्नाना K₈₂^{ac} (35b) ंगुणं] Σ, ंगुण० K₇ (36a)] Σ, ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ त K₁₀ (36b) मला०] Σ, पला० K₄₁ (36c) सर्व०] Σ, एना० K₄₁ (37a) त्र्यायुषं कृत्वा] Σ, त्र्यायुः ॐ ॐ C₉₄, त्र्यायुष्यं कृत्वा P₅₇ (37b) ँव्रते] Σ, ँव्रत० K₄₁E (37c) ऋषयः सर्वे] Σ, ऋषिभिर्सर्वैः E (38a) मुक्ता] Σ, मुक्ताः E (38b) र्दिताः] Σ, र्त्तिताः C₄₅ (38c)] corr. TÖRZSÖK, भस्मानुसंसं दृष्ट्वैव C₉₄, भस्मानुशंसां दृष्ट्वैव C₄₅, भस्मानुसंसंदृष्ट्वैव C₀₂K₁₀, भस्मानुसंसन्दृष्ट्वैव K₈₂, भस्मानुशंसंदृष्ट्वैव K₇, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव P₅₇, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव K₄₁, भस्मना शं प्रदृश्यैवं E (38d) ब्रह्माणानुमतिः] em., ब्रह्माणानुमता C_ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇, ब्राह्मणानुमतो K₄₁E • कृता] em., कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇K₄₁E, कृतिः C₀₂, कृताः K₈₂ (39a) चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀P₅₇E, चातुराश्रमतो C₉₄K₇K₄₁, चतुराश्रतो K₈₂^{ac}, चातुराश्रमतो K₈₂^{pc} (39ab) ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] Σ, ऽधिक्यव्रतपाशुपतं ॐ ॐ ॐ K₁₀ (tops of akṣaras lost) (39c)] Σ, om.K₁₀ (39d) ०हेतुतः] em. TÖRZSÖK, ०हेतवः C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇K₄₁E, ०हेतुना C₀₂, ०हेतुनुतः K₁₀

वृषसारसंग्रहे

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
नदीतोयतडागेषु प्रस्नवेषु हृदेषु च ॥ ८:४० ॥

[ब्राह्म्यं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१ ॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२ ॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।
स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३ ॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
निगदित तव पृष्ठः सर्वलोकानुकम्प्य ।
सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

- (40a) वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇E, वा॒॒ C₉₄, वारुणा K₇^{ac}, वारुण K₇^{pc}, वरुणं K₄₁ • सलिलं] C_ΣK₈₂K₁₀P₅₇, सलिल० K₇K₄₁E (40b) विविधं नरैः] C_ΣK₈₂K₄₁, विविन्नरैः K₁₀, विधिवन्नरैः K₇P₅₇E (40c) तडागेषु] Σ, तडागेवा K₁₀ (40d) प्रस्नवेषु] Σ, प्रयेवेषु K₁₀, प्रभवेषु K₇ (41a) विप्रेन्द्र] Σ, विपेन्द्र K₇P₅₇ (41b) विदुर्बु०] Σ, विदुर्बु० K₇ (42d) उक्तं] Σ, उक्त K₁₀ (43b) तनुम्] Σ, तनं K₇ (43c) दिव्यं] Σ, दिव्य K₁₀K₄₁ (43d) जगदादि०] Σ, गजदादि० C₄₅ (44a) भागः] Σ, भागं K₇ (44b) निगदित तव] E, निगदितस्तव C_ΣK₈₂K₁₀K₇P₅₇K₄₁ (unmetr.) • उकम्प्य] C₉₄, उकम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₇P₅₇, उकम्पः K₁₀, उकम्प्यः K₄₁E (44c) उपहारी] C₄₅C₀₂K₁₀, उपहारि C₉₄K₇(unmetr.), उपहारि K₈₂P₅₇K₄₁, उपहारे E • उपञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, उपञ्चाशमेतन् C₀₂K₄₁E, उपञ्चादेतन् K₁₀^{ac} (44d) पुनर्जन्म] C₀₂K₁₀, पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₇P₅₇K₄₁E, पुनर्जर्म C₄₅

अष्टमो ऽध्यायः

Colophon: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P₅₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂K₄₁, om.C₄₅, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E